

Trolldom mot kongens skip 1589 og transnasjonal overføring av idéer

AV

LIV HELENE WILLUMSEN

I september 1589 seilte en dansk eskadre på 14 skip mot Skottland for å bringe prinsesse Anne, Christian 4.s søster, til kong James 6. av Skottland, som hun den 20. august samme år var blitt viet til ved stedfortreder. Eskadren ble gjentatte ganger drevet tilbake av dårlig vær og endte med å søke inn under den norske kyst. Kong James tapte deretter tålmodigheten og seilte selv til sin brud i Norge, hvoretter ekteskapet ble fullbyrdet og paret reiste til Danmark, hvor de ble vinteren over. Den uheldige overfarten fikk imidlertid ikke kun dette romantiske etterspill, men også et juridisk. Adskillige hekser på begge sider av Nordsjøen måtte året etter late livet.

Historiografisk har trolldomsaksjonen mot flåten i 1589 imidlertid i beskjeden grad blitt behandlet av historikere.¹ De rettslige kildene er i form av fortellende historieskriving blitt publisert av Bering Liisberg i boken *Vesten for Sjø og Østen for Hav. Trolldom i København og Edinburgh*, København 1909. Boken er en lang fortelling, og den har ikke noe noteapparat. Siden er disse trolldomssakene viet relativt liten oppmerksomhet fra historikerens hold i form av analyse av rettsreferatene, men episoden er nevnt gjentatte ganger i den historiske litteratur om Christian 4. Dette kan ha å gjøre med at disse trolldomssakene var arkivert på et uventet sted i Rigsarkivet, og vanskelige å oppspore. Jeg fant arkivkildene i 2016.² Undersøker man publiserte arbeider om danske trolldomssaker, ser man at disse trolldomssakene ikke er om-

¹ Kong Christian 4. var på denne tiden 12 år gammel og umyndig. Fire personer i riksrådet ble av rådet utpekt som formynderregjering. Leder var kansleren Niels Kaas, som døde i 1594. Så var det rentemester Christoffer Valckendorf, riksadmiral Peder Munk og riksråd Jørgen Rosenkrantz. Sistnevnte fungerte som leder etter at Kaas døde.

² Jeg informerte da straks min danske kollega Louise Nyholm Kallestrup, som ikke kunne finne disse sakene, men lette etter dem, Rigsarkivet, København, A232, Danske Kancelli 1572-1660, Sjællandske Tegnelser 1588-1590. Dokumentet er ikke gjennomgående paginert.

talt i de to internasjonale oversiktsverkene over trolldomsprosessene som er gitt ut.³ De er ikke nevnt i artikkelsamlinger som omfatter trolldomsprosessene i enkeltland i Europa.⁴ De er heller ikke nevnt i monografier om danske trolldomsprosesser.⁵ Louise Nyholm Kallestrup har i 2018 kortfattet nevnt sakene i to artikler.⁶ Jeg vil i denne artikkelen bringe frem nytt stoff om trolldomssakene fra 1590, både ved å gå adskillig mer i dybden i analysen av de danske sakene enn det som tidligere er gjort, og ved å gå ut over Danmarks grenser og inkludere særlig Skottland i analysen. På den måten vil jeg kunne påvise hvordan overføring av nyheter skjedde landene imellom samt sammenligne innholdet i trolldomssaker i Danmark og Skottland.

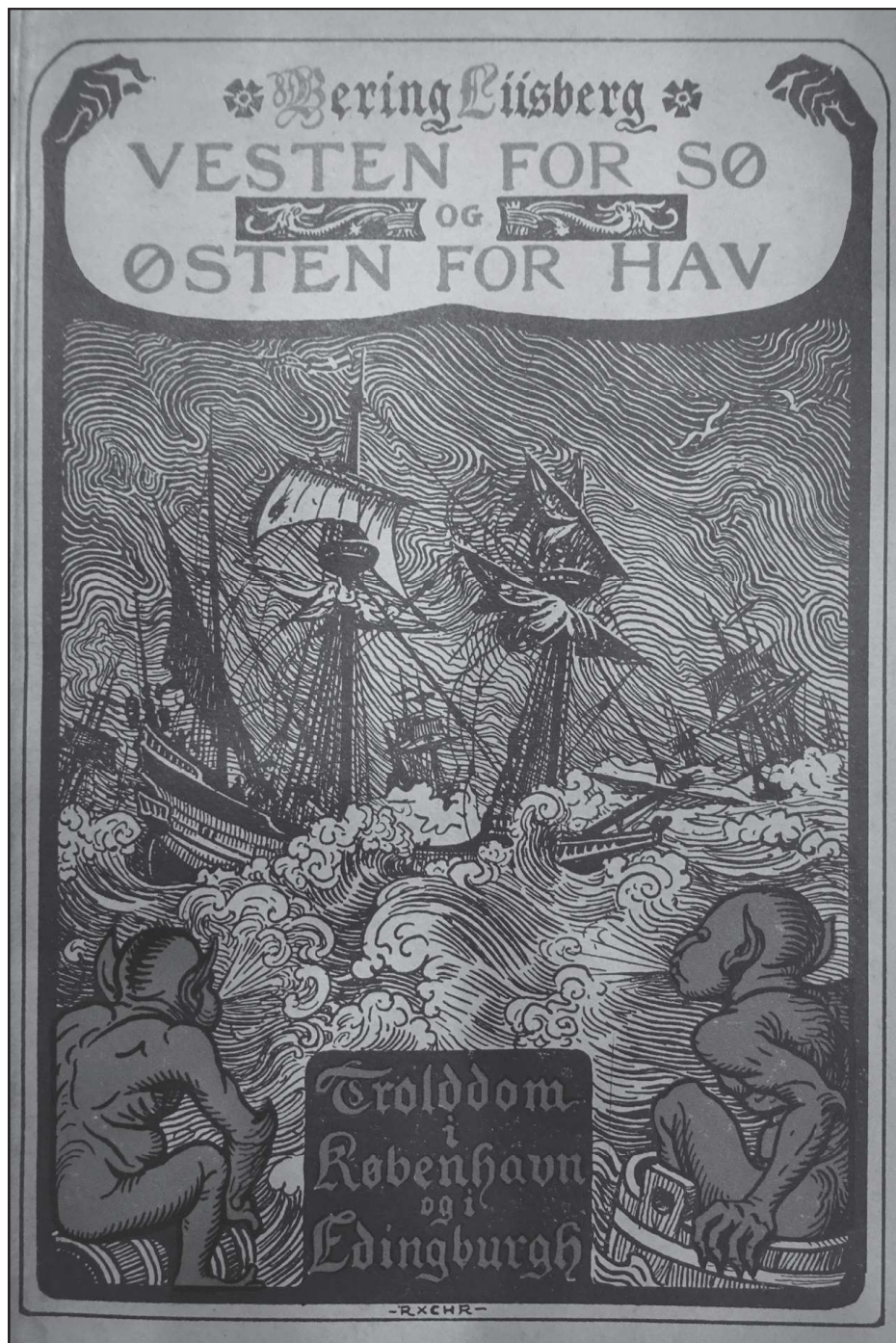
To forskningsspørsmål reises i denne artikkelen. Det første er: Hvordan skjedde overføringen av nyhetene om prinsesse Annes mislykkede overfart mellom Danmark, England og Skottland? Det andre forskningsspørsmålet er: På hva slags måte kan rettsreferater fra trolldomssaker i Danmark og Skottland gi informasjon om transnasjonal overføring av idéer om trolldom? Min metodologiske tilnærming er å gå til originalkilder i de landene som er involvert og foreta en fortolkning ut fra sammenbinding av disse dokumentene. Ved å gå til skotske og engelske arkiver som inneholder statlig korrespondanse (state papers) mellom Danmark, England og Skottland, bringer jeg kilder inn i undersøkelsen som ikke har vært benyttet tidligere. En slik tilnærming involverer narrative strukturer: den kombinerer det å lytte ut

³ Jens Chr. V. Johansen: „Denmark“, i Richard M. Golden (red.): *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition*, vol. 2, Santa Barbara, Calif., 2006, s. 265-269; Rune Blix Hagen: „Witchcraft Criminality and Witchcraft Research in the Nordic Countries“, i Brian P. Levack (red.): *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*. Oxford, 2013, s. 375-392.

⁴ Jens Chr. V. Johansen: „Danmark: anklagelserna sociologi“, i Bengt Ankarloo og Gustav Henningsen (red.): *Häxornas Europa 1400-1700*, Lund 1987, s. 292-313; Jens Chr. V. Johansen: „Denmark: The Sociology of Accusations“, i Bengt Ankarloo og Gustav Henningsen (red.): *Early Modern European Witchcraft: Centres and Peripheries*, Oxford 1993, s. 339-365.

⁵ Merete Birkelund: *Troldkvinden og hendes anklagere*, Århus 1983; Gustav Henningsen: *Fra heksejagt til heksekult 1484-1984*, København 1984; Jens Chr. V. Johansen: *Da Djævelen var ude*, Odense 1991; Louise Nyholm Kallestrup: *I pagt med Djævelen*, København 2009.

⁶ Louise Nyholm Kallestrup, „When Hell Became too Small“, i Tyge Krogh, Louise Nyholm Kallestrup & Claus Bundgård Christensen: *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500-2000*, New York 2017, s. 25; Louise Nyholm Kallestrup: „'Kind in Words and Deeds, but False in Their Hearts': Fear of Evil Conspiracy in Late Sixteenth-Century Denmark“, i Jonathan Barry, Owen Davies & Cornelia Osborne (red.): *Cultures of Witchcraft in Europe from the Middle Ages to the Present*, Cham 2018, s. 139-140.

Forsiden til Henrik Carl Bering Liisbergs bok om trolldom i København og Edingburgh, publisert i København i 1909. Bering Liisberg (1854–1929) var museumsinspektør og forfatter, særlig av populær-historiske bøker. Foto: SOJ.

stemmene til de ulike aktørene, etablere en nøyaktig tidslinje for hendelsene samt vurdere språklige virkemidler i det skriftlige og muntlige felt. I min fortolkning spiller fortellingens strukturer en rolle i den overlevering av kunnskap som foregår mellom landene, et syn preget av tverrfaglige analysemåter og nærlesning av tekst der narrativ diskurs har hovedvekt.⁷ De ulike deler av analysen bidrar til å perspektivere kildematerialet som en stor fortelling.

I tilknytning til de to forskningsspørsmålene nevnt ovenfor benyttes to ulike typer kildemateriale. For å finne svar på det første forskningsspørsmålet, studeres korrespondanse mellom regenter samt stedlige og reisende diplomaters overlevering av kunnskap. Metodisk anvendes innholdsanalyse av korrespondanse forent med en strengt kronologisk utviklingslinje. Både hastigheten i overbringelse av nyheter og de geografiske stoppepunktene blir tydeliggjort ved en slik metodisk innfallsvinkel. For å finne svar på det andre forskningsspørsmålet, studeres rettsreferater fra relevante trolldomssaker i Danmark og Skottland. Metoden her er nærlesning av dokumentene med fokus på rettslokalets diskurs, der stemmene til de ulike aktørene vies oppmerksomhet. Dette gjelder i særdeleshet stemmene til de anklagede personene, som avlegger sine tilståelser i form av en fortelling. Trolldom ble regnet som *crimen exceptum*, en unntaksvis forbrytelse som var unntatt fra de normale bevisregler og dermed fra den normale rettsikkerhet. Indisiebevis ble ofte benyttet. Det sikreste bevis var en tilståelse fra den anklagede personens egen munn. Slike tilståelser ble svært ofte avlagt etter press og tortur. I Danmark ble det imidlertid i 1547 utstedt en recess som stadfestet at tortur kun var tillatt etter at dom var avsagt, og denne bestemmelsen ble gjentatt i Koldingske Reces av 1588.⁸ Dette gjaldt også i Norge. Å avlegge tilståelser knyttet til djevelen og utøvelse av trolldom, ble av rettsmyndighetene vurdert som svært alvorlig, og førte som oftest til dødsdom. At tilståelsene ble presset frem ved tortur, har konsekvenser for fortolkning av kildene. Tilståelsene kan delvis være påvirket av ledende spørsmål fra forhørerens side, for å få inn demoniske aspekter, delvis være resultat av fortellinger som er kjent i det muntlige feltet. Slike tilståelser ville ikke vært avlagt for retten uten tortur; det er snakk om et tvungent narrativ. Ved bruk av pressmidler tilstod de anklagede det forhørerne ønsket å høre. Dermed må

⁷ Metodologisk legger jeg Gérard Genette til grunn for min nærlesning av tekst med hovedvekt på narrativ diskurs. Jf. Gérard Genette: *Narrative Discourse. An Essay in Method*, Paris 1983, *Narrative Discourse Revisited*, Itacha 1988 og *Fiction & Diction*, Itacha 1993.

⁸ Paragraf 17 i Recess av 6. desember 1547, Johansen 2006, s. 266; Kolderup-Rosenvinge: *Samling af gamle danske Love*, IV, København 1824, s. 219, 224; Liv Helene Willumsen: *Dømt til ild og bål*, Stamsund 2013, s. 251.

en tilståelse i en trolldomssak ansees som et utsagn styrt av rettsmyndighetene, som oftest for å gi grunnlag for lovens strengeste straff.

Begrepet trolldom omfatter mange aspekter innen mentalitetsfæren. Før jeg går videre, vil jeg gjerne klargjøre to forståelsesmåter av trolldom som eksisterte i tidlig nytid, og som vi vil se aktivert under trolldomsprosessene. Den ene forståelsen knytter seg til nedarvet folkløse og den andre knytter seg til en lærd europeisk doktrine, demonologi, som fikk fotfeste i Europa fra slutten av 1400-tallet til rundt år 1700. Den gamle forståelsen av trolldom baserte seg på at noen mennesker hadde overnaturlige evner og eide evnen til kontakt med den oversanselige verden.⁹ De kunne utføre skadevoldende trolldom, kaste vondt over mennesker og dyr med sykdom og død til følge. Denne formen for trolldom betegnes som *maleficium*.¹⁰ I den nye forståelsen av trolldom, som ble spredt i Europa fra utgivelsen av *Malleus Maleficarum* i 1486 og et par hundreår i fortsettelsen, var en mektig djevleskikkelse sentral. Det demonologiske tankegodset hadde som hovedelementer inngåelse av en pakt med djevelen og samlinger av trollfolk med djevelen som midtpunkt. Ved inngåelse av djevlepakt ble ond kraft overført fra djevelen til det mennesket som inngikk pakten, og djevelen avsatte et merke på denne personen, et djevlemerke. Blant de demonologiske idéene inngikk også at mennesker kunne omskape seg til dyr og fugler, noen ganger for å komme seg hurtig gjennom luften til trolldomssamlinger langt av gårde.¹¹ Begge disse trolldomsbegrepene kommer til syne i det kildematerialet som denne artikkelen bygger på.

Denne artikkel er et sant uttrykk for skandinavisme, med en utløper over Nordsjøen til Skottland. Artikkelen baserer seg på originalkilder fra Danmark, Skottland og England, mens artikkelforfatteren selv bor i Norge og har norsk som morsmål.¹² Disse forhold gjør at artikkelen språklig framtrer som et konglomerat av the Older Scottish Tongue, 1500-tallets engelsk, 1500-tallets dansk og moderne norsk. Ved å fremvise dokumenter både fra skotsk, engelsk og dansk side, belyses både selve trolldomsaksjonen og kommunikasjonen mellom personer tilhørende landenes kongelige kretser. Denne sammensetningen gir

⁹ Bente Alver: *Heksetro og trolldom*, Oslo 1971, s. 19.

¹⁰ Willumsen 2013, s. 16.

¹¹ Willumsen 2013, s. 15-20.

¹² Denne studien med alt tilhørende kildearbeid er blitt til under et forskningsopphold ved Institute of Advanced Studies in the Humanities, University of Edinburgh, 2017 samt forskningopphold i København i 2016 og 2017, der jeg blant annet har hatt stipendiatopphold på Schæffergården finansiert av Fondet for dansk-norsk samarbeid.

en interessant forståelse av transnasjonal overføring av idéer om trolldom, utøvelse av en ond og fryktet gjerning.

Trolldomsaksjoner i tiden

Aksjonen mot kongens skip i 1589 er bemerkelsesverdig fordi det ble kastet trolldom mot skip som var knyttet til spesifikke kongelige personer. Både danske prinsesse Anne og skotske kong James 6. var involvert, da det var hans fremtidige brud som ble forhindret i overfarten. Dette individuelle preget, til og med koblet til et møte mellom en konge og en prinsesse fra to ulike land, setter trolldomsaksjonen i 1589 i et spesielt lys.

Værmagi var i seg selv kjent fra før i Danmark gjennom to katastrofale hendelser. Den første begynte før jul i 1543, da noen trollkvinner utenfor Helsingør skulle ha forhekset en flåte på 24 skip. Flåten skulle brukes i den pågående krigen mot keiser Karl 5. Disse sakene gikk for seg i Malmø, Helsingør og København.¹³ Tre kvinner var involvert i sakene, Gyde Spandemagers forhørt i Malmø, Dorette Jydekone forhørt i København og Kirstine Præstedege forhørt i København, den siste kort forhørt og så løslatt etter at vitner gav henne godt skussmål. Anklagen mot kvinnene var at de skulle ha forgjort kongen samt forhekset hans flåte. Eske Bilde forhørte Gyde Spandemagers. Hun tilstod at hun hadde vært med på å forhekse skipene og at hun hadde utført trolldommen sammen med tre navngitte kvinner i en dal ved Helsingør.¹⁴ Da hun ville trekke seg fra trolldomsaksjonen, ville de andre slå henne i hjel. To av disse var Dorette Jydekone og Kirstine Præstedege. Den Onde Campann er nevnt i Gydes tilståelse. Hun utlegger ved navn tre prester som skal være trolldomskyndige. Den ene blir brakt for retten og forhørt under hard tortur, men han nektet å kunne trolldom.¹⁵ Dorette Jydekone ble forhørt i København. Hun ble torturert. Etter mange vitner ført for retten, ble hun til slutt kjent fri og sakesløs.¹⁶ Av de idéene i denne kjeden av trolldomssaker som kan knyttes til det demonologiske tankegods, er benevnningen av Den Onde Campann en slik forestilling. Dette er en omskriving for Djevelen, og finnes belagt blant annet i Finnmark i Norge.¹⁷ Et annet motiv som fore-

¹³ Niels M. Petersen: „Dokumenter til en Trolldomssag under Chrstian III“, *Danske Magazin*, 3 rk., I, 1843, s. 52-67.

¹⁴ Petersen 1843, s. 55.

¹⁵ „hand hengde udstracht paa en Stige saa hartt att hans Lemmer motte skilds att“, Petersen 1843, s. 56.

¹⁶ Petersen 1843, s. 67.

¹⁷ Liv Helene Willumsen: *Trolldomsprosessene i Finnmark. Et kildekrift*, Bergen 2010, s. 43.

kommer i disse sakene, og som knytter an til demonologiske idéer, er trolldomsrådet i en dal ved Helsingør. For øvrig er innholdet i disse sakene knyttet til *maleficium*.

Den andre katastrofen som ble utløst av værmagi, skjedde i 1566, da trollkvinner i København skulle ha reist en storm som gjorde at de beste skipene i flåten gikk ned utenfor kysten av Gotland.¹⁸ Den 27. juli 1566 hadde den dansk-lybske flåten etter en strid mot svenskene ankret på redan i Visby for å reparere skader og begrave en adelig offiser. Plutselig ble havet svart, og en orkan blåste opp. Elleve danske orlogsskip, tre lybske ditto og en mengde småfartøy ble knust mot Gotlands klipper. Over tusen mennesker omkom. Dette var en avgjørende episode i den Nordiske Syvårskrig (1563-70), som faktisk avsluttet sørkrigen.¹⁹

Noen andre meget interessante saker i tiden foregikk i Malmø.²⁰ Dette var trolldomssaker hvis idéer til en viss grad korresponderer med de idéene som kom opp i rettssakene ført i København i 1590, knyttet til trolldomsaksjonen mot kongens skip i 1589. Trolldomssakene ført for Malmø byting omfattet 20 kvinner og resulterte i 14 dødsdommer, til ild og bål. Sakene foregikk i to puljer. De første begynte i juli 1578 og varte til desember 1579. I løpet av denne tiden ble syv kvinner ført for retten, alle fikk dødsdom. Disse kvinnene var: Jehanne Nielsdatter, Barrabara, Ounne Smeds moder, Karine Skomagers, Pernille Suends, Kirstine Hellekanne, Inger Hyrens og Anne Judequinde, kalt Dyuels moder. Den rettslige prosedyre var akkusatorisk, det ble ført mange vitner i hver enkelt sak, og det var en nemnd som avgjorde skyldspørsmålet. Kvinnene utla navn på andre som kunne utøve trolldom, de anvendte formularer når de kastet trolldom, for eksempel 'i tusen djevle navn', og de brukte eksempelvis jord eller trolldomsobjekter for å kaste trolldom over noen.²¹ Innholdet i sakene var forgjøring av mennesker med sykdom og død til følge, fjerning av forgjøring, signing, samt aksjon for å jage fisken fra landet. Flere av dem som sa at de kunne fjerne forgjøring, tok betaling for sine tjenester. Den siste som var anklaget og dømt i denne bølgen av saker, var Anne Judequinde, kalt Dyuels moder. Hun var født på Skagen, hadde vært beryktet for trolldom i mange år og hadde vært i kontakt med rettsapparatet tidligere. Fogden opplyste om at hun hadde fått beskjed om å bli på stedet, men

¹⁸ Liisberg 1909, s. 21.

¹⁹ Per Olof Bäckström: *Svenska flottans historia*, Stockholm 1884.

²⁰ Leif Ljungberg og Einar Bager: *Malmø tingbøger 1577-83 og 1588-90*, København 1968.

²¹ Ljungberg og Bager 1968, s. 30.

at hun hadde "wiigt" (reist bort) uten samtykke.²² Hun ble ført for retten i november 1579. Mange anklaget henne for å være årsak til sykdom og død, ofte etter at hun hadde lovet bedring. Hun brukte urter for å kurere, og hun var kjent for sine kunster og tok betaling for kurering av sykdommer. Hun brukte også et voksbarn, et barn av voks som ble båret på en kvinnes kropp i 40 uker, for å utøve trolldom. Hun nektet først å kunne trolldom, men bekjente at hun drev med signen. Senere bekjente hun utøvelse av trolldom. Anne Judequinde ble dømt til ild og bål, 7. desember samme år.²³ Den 14. desember ble det spurt om noen for retten ville appellere hennes dom, men ingen fremkom.

Den neste bølgen av trolldomssaker i Malmø begynte 6. juli 1590 og varte til 26. oktober 1590.²⁴ I løpet av denne tiden ble syv kvinner dømt til ild og bål, en kvinne og en mann ble bannlyst og en kvinne ble frikjent.²⁵ En rekke demonologiske idéer kom frem i disse sakene, blant annet djevlepakt, djevlemerke, personlig djevel og trolldomssamling, og vannprøve ble anvendt som indisiebevis. Det er interessant at en del av sakene foregikk samtidig med sakene i København relatert til trolldomsaksjonen mot kongens skip, sommeren 1590.²⁶ Det ble brukt tortur for å tvinge frem tilståelser. Nå dukket Anne Judequindes navn opp igjen. En av de anklagede kvinnene, Inger Skredders, bekjente at 'Dyuelsz moder' av København hentet en gammel kvinne, Marine, som var på klosteret i Helsingør, og at denne kvinnen fulgte henne til København 'i den bestilling, de ville forgjøre Kongens skibe'.²⁷ Og hun sa at hun så Dyuels moder på den tiden i Helsingør. Marine Brennevijn bekjente 6. juli 1590, etter at hun var antatt av kongens fogd for det ord og rykte som gikk om henne, 'det hun drog her fra byen himmelig, for thj adt her gick røcte, at den trolld quinde, Diuels moder kallit i Kiøbenhafn, schulle sendis her offuer och berøbe disse trolld-

²² Ljungberg og Bager 1968, s. 80.

²³ Ljungberg og Bager 1968, s. 80.

²⁴ Saken mot Bente Bondequinde ble påbegynt 6. juli 1590 og dødsdom over henne ble avsagt 27. juli 1590, Ljungberg og Bager 1968, s. 335. Den 26. oktober 1590 ble dødsdom avsagt for Mette Vigieris, og samme dato ble Kirstine Bahequinde bannlyst, Ljungberg og Bager 1968, s. 381, 380.

²⁵ De som fikk dødsdom var Bente Bondequinde, Marine Brennevijn, Inger, Christiern Skredders, Kirstine Michils, Kirstine Pallis Bommels, Bente Foremand, og Mette Vigiers. De to som ble bannlyst var Kirstine Bahquinde og Svend Christoernszøn. Marine Galhierns ble frifunnet.

²⁶ Saken mot Ane Koldings ble påbegynt om våren 1590. Senere pågikk det saker i København 13. juli, 15. juli og 16. juli.

²⁷ Ljungberg og Bager 1968, s. 336.

quinder i Malmø er'.²⁸ Ut fra dette virker det som Dyuels moder har kjennskap til hvem som er trollkvinner i Malmø. Dersom Dyuels moder som ble hentet fra København var den samme som Anne Judequinde, så må hun være tatt inn til København etter sin dødsdom i 1579, og holdt fengslet der. Da er Anne Judequinde identisk med Ane Koldings, som var fengslet i 1590 i København, og også ble kalt Djevelens moder. Alternativt kan den Djevelens moder som ble hentet fra København, være Ane Koldings, uten at Anne Judequinde og Anne Koldings er identiske. I begge tilfelle er det en klar link mellom trolldomssakene i København vår og sommer 1590 og tilsvarende saker samtidig i Malmø. Dessuten kan den Bondequinde som skal ha vært med på trolldomssamling i København for å forgjøre kongens skip, og som aldri blir omtalt som noe annet enn den Bondequinde, være den samme som Bente Bondequinde, involvert i trolldomssakene i Malmø. Hun ble ført for retten i Malmø 6. juli 1590, og fikk sin dom til ild og bål 27. juli 1590.²⁹ Tre kvinner ble torturert natten etter den 27. juli 1590, etter at deres dom var falt. De tre kvinnene var Inger Skreders, Bente Bondequinde og Marine Brendevijn.³⁰ Det var under disse forhørene som pågikk under tortur, at bekjennelsen til Inger Skreders om trolldom mot kongens skip falt, i tillegg til opplysningen om Djevelens moder som ble hentet fra København for å peke ut navn på trollkvinner i Malmø. Disse tre kvinnene ble først dømt til døden uten tortur på grunnlag av vitneutsagn og egen bekjennelse. Deretter tortureres de, og det er rimelig å se så vel tilståelsene av trolldom mot kongens skip og utsagn om Djevelens mor som avspeiling av ledende spørsmål under torturen. I denne andre bølgen av trolldomssaker i Malmø, der kvinnene utlegger hverandre på grunn av at de hadde vært med på små trolldomssamlinger i private hjem, dukker det opp mange idéer av demonologisk karakter. Det er inngåelse av djevlepakt klassisk formulert som å besverge dåpen og inngå pakt med Djevelen, djevlemerke, trolldomssamlinger, omskaping til andre skikkelser, samt utdeling av personlige smådjevler som kvinnene kan anvende når de skal utføre trolldomsgjerninger. Særlig idéen om en personlig smådjevle, apostel, finnes også, som vi skal se, i trolldomssakene som er relatert til aksjonen mot kongens skip i 1589. De personlige djevlene har navn, og omtales som at de utfører håndverksarbeid. Den 17. august 1590 er Bente Bondequinde omtalt i kildene som brent.³¹ Inger Skred-

²⁸ Ljungberg og Bager 1968, s. 305.

²⁹ Ljungberg og Bager 1968, s. 312, 335.

³⁰ Ljungberg og Bager 1968, s. 335-340.

³¹ Ljungberg og Bager 1968, s. 350.

ders er omtalt som brent 2. august.³² Ut fra sakene i Malmø kan man konkludere med at demonologiske idéer var kjent der allerede under den første bølgen med trolldomsprosesser i 1578-79, men at det demonologiske tankegodset er mye mer sentralt og mer markert i den siste bølgen av saker. Innholdet i den andre bølgen av trolldomssaker i Malmø impliserer også *maleficium*. Imidlertid ser vi en klar blanding av gamle og nye trolldomsforestillinger.

Orlogsflåtens vendereis

Trolldomsaksjonen høsten 1589 førte til at flere kvinner i København ble ført for retten, kjent skyldige i trolldom og dømt til ild og bål. Den 20. august 1589 hadde prinsesse Anne, datter nummer to av Frederik 2., giftet seg *per procura* med den skotske kong James 6. på Kronborg slott i Danmark. Skotten Jarl Marischal var stand-in for kong James. Den 1. september 1589 forlot prinsesse Anne sitt hjemland for å reise til Skottland. Hennes skip, Gideon, var et av skipene i danskekongens orlogsflåte som var klare for ferden over Nordsjøen.³³ Admiral Peder Munk var leder for flåten, som fra første øyeblikk møtte problemer. Det første uhellet var at to bøsseskyttere mistet livet da det skulle saluterer med kanonene. Bøsseskytterne var artillerister, kanonskyttere, i flåten. En av deltakerne på turen, Peder Christensen, assistent til prinsesse Annes reiselege, førte dagbok, og har i den skrevet denne innførselen: "To Bøsseskytter ihjelskudt paa Skansen".³⁴ Storm og skip som var lekk, hindret flåtens overfart til Skottland. Den 3. september ble flåten tvunget til å søke nødhavn i Arendal, hvor de ble værende i tre dager. Etter flere forsøk på å krysse Nordsjøen, måtte de gjøre vendereis den 29. september og søke nødhavn i Flekkerø på sørvestkysten av Norge. Ifølge innførsel i Peder Christensens dagbok var skipene den 28., 29. og 30. september halvveis mellom Skottland og Norge.³⁵ Det ble nå bestemt at flåtens skip skulle skille lag. Gideon skulle seile til Oslo med prinsesse Anne, to skip skulle seile til København med brev til regjeringsrådene og ett skip skulle seile til Skottland med budbringer Sten Bille om bord. Imidlertid kom et skotsk skip seilende til Flekkerø før skipet til Skottland hadde begynt sin seilas, og kong James' sendebud William Stewart hadde med seg kjærlige brev fra den skotske kongen til sin brud.³⁶ Skipene til København ankom der den 14.

³² Ljungberg og Bager 1968, s. 339.

³³ Henrik Carl Bering Liisberg: *Vesten for sø og østen for hav. Trolldom i København og Edinburgh 1590*, København 1909, s. 9.

³⁴ Liisberg 1909, s. 9.

³⁵ Liisberg 1909, s. 30.

³⁶ Liisberg 1909, s. 14-15. Liisberg skriver budbringerens navn 'William Stuart'.

oktober. Et skip seilte til Edinburgh, der den danske budbringer Sten Bille dro til kong James med nyheter og kjærlige brev fra hans tilkommende.³⁷ Han brakte med seg offisielle brev som sa at de danske skipene hadde vært ”tresindstyve mil” fra den skotske kyst da de snudde, som er mer enn den halve vei.³⁸ Et skip brakte prinsesse Anne til Oslo, det var blitt bestemt at hun skulle bli der vinteren over.

Skuffelse i Skottland

I Skottland forberedte kong James 6. mottakelsen av sin brud. Ved hoffet var hans mors venner – hans mor var Mary, Queen of Scots, som var blitt henrettet i England i 1587 – aktive. Så hendte en ulykke. Lady Kennedy, Queen Marys hoffdame, omkom i en fergeulykke da fergen fra Burntisland i Fife på vei til Leith kolliderte med en båt midt ute på fjorden Firth of Forth og gikk under i september 1589. Kong James’ svoger og rådgiver, Sir James Melville of Halhill, skrev i sine memoarer at skotske og norske hekser reiste storm for å ta livet av den uskyldige dronningen, men det var hennes hoffdame som ble offeret.³⁹

Budbringeren fra prinsesse Annes skip, Sten Bille, ankom til Skottland og kunne fortelle mer om vanskelighetene prinsessen hadde vært utsatt for. Straks etter at Bille kom til Leith den 10. oktober, dro han til kong James 6. på Craigmillar Castle for å ha et møte. William Asheby skrev den 10. oktober et brev til Lord Burghley. Burghley (1520-1598) var dronning Elisabeth 1.s nærmeste rådgiver, og hadde stor innvirkning på flere plan. Han var positiv til en allianse mellom Skottland og England. Også ved henrettelsen av Mary Queen of Scots spilte hans godkjenning en viktig rolle:

This morning arrived a gentleman of Denmark, with message from the princess, and is to have audience in the afternoon at one o’clock [at Craigmillar]. In his company is a Scottish gentleman of the Earl Marishal’s train, Andrew Synk[l]er by name, who

³⁷ For faksimile av brev fra Anne til kong James, se J.T. Gibson Craig: *Papers relative to the marriage of king James the sixth of Scotland, with the Princess Anna of Denmark; A.D. MDLXXXIX*, Bannatyne Club, Edinburgh 1828, s. xx.

³⁸ Thomas Fowler til Lord Burghley. 20. oktober 1589. Liisberg 1909, s. 22.

³⁹ James Melville: *Memoirs of Sir James Melville of Halhill 1535-1617*. Redigert, med en introduksjon av A. Francis Steuart, London 1929, s. 327-328. Nedskrivingsperioden for memoarene er 1603-1617: ‘On the accession of James to the English crown, he withdrew himself entirely from public life, and appears to have devoted a part of his leisure to the compilation of some „Memorials“ of himself’, „Preliminary notice“, *Memoirs of his own life by Sir James Melville of Halhill M.D.XLIX-M.D.XCIII. From the original manuscript*, Edinburgh, M.DCCC.XXVII.

says that the princess is in good health, and her company, but sorely beaten with the seas. She put out twice for this coast, but both times *driven back by contrary winds*. Divers of the great ships have taken leak and cannot undertake the voyage. [Forfatterens utheving.]⁴⁰

Omtrent same ordlyd forekommer i brev fra Thomas Fowler (-1590), engelsk jurist, diplomat, rådgiver til kong James 6. og skotsk ambassadør i London. Han skrev til Lord Burghley den 20. Oktober at ”Steven Beale”, det er Sten Bille, en danske, var kommet til Edinburgh med nyheter om stormene den fremtidige dronningen hadde vært utsatt for. Liisberg understreker kraften i den stormen skipene fikk mot seg; ”De Danske Skibe havde været Skotske Kyst paa en tresindstyve (Kvart-) Mile nær, men var bleven *kastet tilbage* og havde maattet søge Ly i et af de norske Sunde”[Forfatterens utheving.]⁴¹ Vi ser her at det vektlegges at skipene ble kastet tilbake av motvind, noe som fordrer en brå bevegelse, og at det har vært sterke elementer i sving samt at prinsessen hadde vært utsatt for store påkjenninger. William Asheby, den engelske dronning Elizabeth 1.s ambassadør til det skotske hoff, skrev til Lord Burghley lørdag 11. oktober 1589, som var kun én dag etter Billes møte med den skotske kongen:

Be the report of the gentlemen of Scotland quhilk⁴² arrived upon the x day in the morning, it is understand that the Quene and all the flete has bene in greit payne and dangier, having at five severall tymes bene *drevin bak* be storme and *contrarious wyndis*, sundrie of the schippis being lek, and specialie that quhairin the Quene wes.[Forfatterens uthevinger.]⁴³

Igjen ser vi de samme momentene fremhevet som i Fowlers brev, nemlig at skipene ble kastet tilbake, at det var sterk motvind samt at dronningen hadde vært i fare og hatt store påkjenninger. Fra disse breve-

⁴⁰ William Asheby til Burghley. *Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots*, vol. 10, Edinburgh 1936, nr. 236. 10. oktober 1589.

⁴¹ Liisberg 1909, s. 22.

⁴² quhilk = which. En god ordbok for det eldre skotske språk er *Dictionary of the Older Scottish Tongue*, som er tatt opp i ordboken *Dictionary of the Scots Language*, www.dsl.ac.uk.

⁴³ *Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots*, vol. 10, Edinburgh 1936, nr. 238. 11. oktober 1589. Anførselstegn er benyttet i innførsler i *Calendar of the State Papers* for å vise at det er et direkte sitat fra det omtalte brev. Innførsler uten anførselstegn viser redaktørens gjengivelse av brevs innhold.

ne, skrevet av personer med tilknytning til hoffet, og de nyhetene de vekta, ser vi at det har vært stor oppmerksomhet rundt stormen som hindret Anne i å nå Skottland. I den skotske statlige korrespondansen er det flere ganger nevnt at den sterke stormen var på Mikkelsmess, altså 29. september. Imidlertid er det de første ukene etter at den danske flåten måtte snu og hadde mislykkes i å bringe skottenes fremtidige dronning over Nordsjøen, ikke nevnt noe direkte om trolldom. Likevel har det vært en følelse ved hoffet at stormene kunne ha noe å gjøre med trolldom og forgjøring. To måneder etter at skipene måtte snu, ble de dårlige varslene kommentert ved det skotske hoffet. Den 28. november skrev William Asheby til Michael Throckmorton:⁴⁴ "Doubts not but the storm will be overblown, and hopes to see *those make shipwreck that have by their enchantments raised the tempest.*" [Forfatterens utheving.]⁴⁵ Denne følelsen av ubehag var knyttet til alle uhelene som hadde rammet kongens flåte, ettersom onde varsler var et faktum helt fra begynnelsen av. Det var ikke snakk om en ulykke alene. På reisen skjedde det at en av kanonene slet seg og rullet over dekket og drepte flere sjøfolk like foran prinsesse Annes øyne før den forsvant i sjøen. Så kom en periode med kontinuerlig storm i fire uker, som kulminerte med stormen på Mikkelsmess, da flåten ble nødt til å snu. Mens skipene lå for anker, slet et skip ankerfestet og støtte inn i et annet skip, og to sjømenn ble drept i et forsøk på å holde skipene fra hverandre. Neste ulykke lot ikke vente på seg.

Like etter at den danske flåten var påbegynt sin seilas, skjedde det en alvorlig ulykke i Skottland, da en ferge gikk ned og dronnings hoffdame *in spe* druknet, som nevnt ovenfor. Kun to personer overlevde forliset.⁴⁶ Hoffdamen var allerede kommet langt i forberedelsene til å ta imot prinsesse Anne; Craigmillar Castle stod klar til å ta imot den nye dronningen. De to ulykkene på hver sin side av Nordsjøen, som begge rammet kong James, ble nå i statlige kretser i Skottland koblet sammen. Den 8. oktober 1589, bare en uke etter den danske flåtens vendereis, skrev William Asheby til Francis Walsingham, som var førstesekretær hos Elizabeth 1.⁴⁷

⁴⁴ Michael Throckmorton var sønn av George Throckmorton og hans andre hustru Mary Brydges. www.tudorplace.com.ar/THROCKMORTON1.thm. Lest 24.05.2018.

⁴⁵ *Calendar of State Papers of Scotland*, vol. 10, 1936, nr. 299. 28. november 1589.

⁴⁶ Melville 1828, s. 328.

⁴⁷ Francis Walsingham (1532-1590) var førstesekretær hos Elisabeth 1. fra 1573 til sin død i 1590.

th'on upon her embarking a greate pece in the admiral's ship brake in shoting, and killed tow or thre of the gonners; th'other chance was here in the Firth, a boote passing the 7th of Sept. from Burntisland, in Fiffe, towards Lythe, *in the midwaie being under saile* and the tempest growing great caried the boote with such force upon a ship which was under seale as the boote sunke presentlie, and almost all the passengers drowned, emongest whom was Madam Kenedie which was with the late Quene in England. [Forfatterens utheving.]⁴⁸

Den samme dagen skrev William Asheby til Lord Burghley, dronning Elizabeth 1.s førsteminister:

The wind has continued south and south-west since the princess's first embarking, which are flat contrary, and have been so strong as no vessel could come to bring news. (...) This long uncertainty brings *fear of some disaster*, that is increased by *two ominous chances*, as they are here interpreted. „The [one] upon her embarking a great pe[ce in the] amiralles ship brake in shoting and killed tow o[r thre] of the gonners. Th'other chance hapened h[ere] in the Firth: a boote passing from Bru[nt] Island in Fiffe the 8 of Sept. towards [Lythe], *in the midwaie being under saile*, and the tempest growing verie great caried th[em] with such force upon a ship under saile as the boote presentlie suncke, and almost a[ll the] passengers drowned; *emongest whom was [Madam] Kenedie, who was with the late Quene in Eng[land]*, and divers gentlewomen and marcha[nts] of Edenbrowghe, *to the number of fourtie that per[ished], with plate and hangings brought hither f[or] the mariage, which was all lost.* [Forfatterens utheving.]⁴⁹

Denne brevvekslingen med utveksling av nyheter mellom hoffkretser i Skottland og England viser at koblingen mellom to ulykker, orlogsflåtens mislykkede tokt og fergen som gikk ned, var et faktum kun en måned etter at fergen gikk ned og kun en uke etter at den danske flåten måtte snu. Nyhetene sendes fra engelsk ambassadør i Edinburgh til den engelske dronningens hoff i London. Dermed må ulykkene i de to landene og koblingen mellom dem betraktes som store nyheter i de to landene som må offentliggjøres umiddelbart. At adressaten

⁴⁸ *Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots*, vol. 10, Edinburgh 1936, nr. 233. 8. oktober 1589.

⁴⁹ *Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots*, vol. 10, Edinburgh 1936, nr. 234. 8. oktober 1589.

for begge disse brevene fra William Asheby er i den engelske dronningens nære krets, betyr at hun er opptatt av hva som skjer i nabolandet i nord og med kongen der. Her må det skytes inn at Elisabeth 1. hadde fulgt nøye med på James 1.s giftermålsplaner. Det hadde først vært snakk om at den unge skotske kongen skulle gifte seg med den eldste kongedatteren i Danmark, men dronning Elisabeth var mot dette. Også prinsessen av Navarra var inne i bildet som mulig ektemake for den skotske kongen, men til slutt ble det dansk kongedatter nummer to, Anne, som ble den utvalgte.⁵⁰

En uke senere, den 14. oktober, to uker etter flåtens vendereis, nådde to av de danske skipene som var strandet i Norge, København. Samme dag skrev den engelske ambassadør Thomas Tenneker⁵¹ fra København til Walsingham i London: "I have no good newes at the present too wryt of (...) by contrary wyndes the kings shippes w[i]th the lady anna skotse queen are returned c(ou)lld not recover skotland being allso loath too send {side ødelagt} ther great shippes on that dangerous coast so late in the year w[hi]ch must nede be a great greeff on boath syds."⁵² Ut fra stor risiko var det tatt en beslutning om at flåten med prinsesse Anne ikke kunne seile til Skottland den høsten, og i dette brevet er også selve mottakeraspektet tatt inn: Dette ville føre til en følelse av sorg hos skottene.

"I am a trew prince"

Kong James 6. oppholdt seg denne høsten for det meste på Craigmillar Castle. Han følte at han nå hadde fått rikelig dose av uhell, blant annet lang forsinkelse med å se sin tilkommende, og han vendte seg til Gud og utlyste offentlig faste og bønn. Men dette kunne ikke løse alt. Folket ville vite hva som kom til å skje, de hadde ventet på sin nye dronning. Selv hadde kong James det ryktet på seg at han likte unge, mannlige venner. Det var nå viktig for ham å bevise at han kunne få tronarvinger på sikt. I den akutte situasjonen som var oppstått, måtte han vise seg beslutningsdyktig. Dermed bestemte han seg for å dra til Norge for å møte Anne. Kong James selv skrev dette brevet før han forlot sitt hjemland på ubestemt tid:

⁵⁰ Colonel Stewart var formidler mellom det danske og det skotske kongehuset i spørsmålet om giftermål. Melville 1828, s. 322, 326. Melville skriver etternavnet hans 'Stuart', og det samme gjør Liisberg. Men i *Oxford Dictionary of National Biography* er skrivemåten 'Stewart' benyttet.

⁵¹ Thomas Tennecker var engelsk ambassadør i Danmark i 1589, Richard Bruce Wernham (red.): *List and Analysis of State Papers, Foreign Series Elizabeth I: August 1589-June 1590*, (London, Her Majesty's Stationery Office, 1964, s. 458.

⁵² National Archives London, State Papers Denmark, State Papers 75, II, D7.

These reasons, and innumerable others howerlie objected, moved me to hasten the treatie of my mariage: for as to my owne nature, God is my wnesse I could have abstained longer nor the weill of my patrie could have permitted. (...) This treatie then beinge perfited, and the Quene my bedfellow cuming on hir journey, how the contrarious windes stayed hir and where she was driven it is more then notorious to all men (...) The word then comminge to me that *she was stayed from cuming through the notorious tempestes of windes* (...) *I, upon the instant, yea verie moment, resolved to make possible on my part that which was impossible on hers* (...) The place where I resolved this in was Cragmillar, not one of the whole Counsell being present their. And as I take this resolution onelie of my self, *as I am a trew prince, so advised with my self onelie what way to follow fourth the same.* [Forfatterens utheving.]⁵³

I dette brevet fremhever kong James flere ganger "the contrarious windes" og "the notorious tempestes of windes" som har drevet skipene tilbake og hindret dronningens overfart. Det er samme ordkrets som er blitt brukt i tidligere statlig brevveksling, og kong James påpeker at dette er rykter som har nådd ham. Kongens avsluttende bemerkning om at han var en "trew prince" og at han har tatt sin beslutning helt alene, uten rådgivere til stede, har nok sin begrunnelse i at selvstendig handling og beslutningskraft var maktpåliggende å formulere offentlig. En sjøreise var ikke uten risiko, og han ville fritta sine rådgivere for skyld dersom han druknet. Den samme forståelsen kan man se er fremherskende i kirkelige kretser, slik formulert i referater fra menighetsråd i Perth, der det står at kongen "took a sudden secret Resolution of goeing thither himself."⁵⁴

Det var av stor verdi for James å signalisere at han hadde hast med å ville møte sin utkårede. Dette blir kommentert slik i et brev den unge kongen fikk fra William Asheby datert 21. oktober: "This resolucion, if you go foreward with it, will greatlie amase your good and faithfull subjectes, and make the wourld judge your grace rather a passionate lover than a circumspect prince."⁵⁵ At det å forlate sin kongegjerning på ubestemt tid var en belastning for landets styrende råd, kom imid-

⁵³ *The Register of the Privy Council of Scotland*, first series, vol. IV, His Majesty Register House, Edinburgh 1902, s. 427-429. Brevet er stilet til the Privy Council of Scotland.

⁵⁴ National Library of Scotland, Special Collection, Adv. Ms. 31.1.1. Some Extracts from the 1st volume extant of the Register of the Kirk Session of Perth. Innførsel datert 28. oktober 1589, s. 60.

⁵⁵ *Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots*, vol. 10, Edinburgh 1936, nr. 251. 21. oktober 1589.

lertid i andre rekke for kong James. Han hadde sørget for utførlig beskrivelse av hvordan styringen skulle foregå i hans fravær, der blant annet hans slektning Earl of Bothwell ble satt i en styrende posisjon. Dokumentet, som inneholdt 16 punkter, hadde overskriften "Order set down by the Kingis Majestie, to be observed upon his return to Scotland".⁵⁶ Imidlertid viser hans avskjedsbrev at han hadde mest tro på at et følelsesbetont brev kunne ha god virkning på opinionen i hjemlandet.

Den 24. oktober 1589 forlot kong James havnen i Leith i Skottland om natten, og ble neste dag drevet tilbake av plutselig storm ved Pittenweem, der han ble værende til morgenen 25. oktober.⁵⁷ William Hunter skriver til William Asheby den 3. november at kongen ankom Flekkerø 29. oktober, og han gjør et poeng av at "The Kingis majestie was never sick".⁵⁸ Etter stoppet i Flekkerø, samme sted som den danske flåten søkte ly, dro James til Oslo for å møte Anne, sin brud. Den 23. november ratifiserte han bryllupskontrakten. To dager etter, den 25. november, var det en høytidelig bryllupsseremoni i Oslo bispeborg, der utsendinger fra Skottland var til stede.⁵⁹

Det kongelige paret ble i Oslo en måned. Den 22. desember forlot de den norske hovedstaden og reiste til Helsingør, hvor de ble værende i hofflige kretser omkring fire måneder. Kong James hadde samtaler med to viden kjente dansker. Den ene var avsatt professor, først i gresk, siden i teologi ved Universitetet i København, Niels Hemmingsen, den største, mest produktive og internasjonalt mest kjente danske teolog på 1500-tallet. Hemmingsen var i 1590 en gammel mann, født i 1513, og bodde i Roskilde. Niels Hemmingsen ble avsatt fra sitt professorat i teologi ved Universitetet i København på grunn av at hans syn på nattverden divergerte fra den lutherske forståelse, uttrykt i verket *Syn-tagma institutionum christianarum* fra 1574.⁶⁰ Hemmingsen er kjent for utgivelsen av sin bok *Admonitio de superstitionibus magicis vitandis* (København 1575), en bok om trolldom som fikk stor utbredelse også i England, som resten av hans forfatterskap. Mellom 1569 og 1585 ble

⁵⁶ J.T. Gibson Craig: *Papers relative to the marriage of king James the sixth of Scotland, with the Princess Anna of Denmark; A.D. MDLXXXIX*, Bannatyne Club, Edinburgh 1828, s. 27-34.

⁵⁷ William Asheby til Burgley. *Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots*, vol. 10, Edinburgh 1936, nr. 262. 30. oktober 1589.

⁵⁸ The British Library, London, Egerton Manuscript 2,598, fol. 190.

⁵⁹ Davis Stevenson: *Scotland's Last Royal Wedding*, Edinburgh 1997, s. 34-39.

⁶⁰ Mathias Skat Sommer: „An Outsider's Voice? Dedications and Prefaces to Translations of Niels Hemmingsen in Elizabethan England“, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 109:1 (2018), s. 261-294, på s. 262.

22 bøker av Hemmingsen trykket i London, av disse var 16 på engelsk, resten på latin.⁶¹ Den andre dansken var astronomen Tycho Brahe. Samtalene med disse personene viser noen av James' interessefelt. Han var allerede i 1590 interessert i lærd demonologi, og han var en meget belest person innen denne europeiske doktrinen, velkjent med flere europeiske demonologiske verker. Hemmingsens demonologiske verk fra 1575 var kjent for den skotske kongen. Kong James' interesse for demonologi førte senere til at han selv i 1597 gav ut boken *Daemonologie*. Det som er kjent fra samtalene mellom Niels Hemmingsen og kong James, er at de snakket om predestinasjonslæren.⁶² Hvorvidt de drøftet detaljerte demonologiske detaljer, er ukjent. Det har vært drøftet blant skotske trolldomsforskere om kong James brakte med seg demonologiske idéer fra Danmark til Skottland, idéer som ble aktivert under de første trolldomssakene i Skottland med demonologisk innhold, North Berwick-prosessene i 1590-1591, der den skotske kongen var med som forhører.⁶³ Min oppfatning er at kong James hadde fått dette tankegodset fra anklagene i de påbegynte trolldomssakene i København våren 1590, som han hadde kjennskap til. Niels Hemmingsen, på samme måte som Martin Luther, trodde ikke på trollfolks samlinger, hamskifte og flyveturer gjennom luften.⁶⁴ I North Berwick-prosessene lå hovedvekten nettopp på trolldomssamlinger.⁶⁵ Kong James har åpenbart vært interessert i alle former for magi, noe som kommer klart fram i hans demonologiske bok. Kong James' samtaler med astronomen Tycho Brahe (1546-1601) foregikk på øya Hven. Der hadde Tycho Brahe først bygd Uranienborg i perioden ca. 1576-1580, som var et tidlig forskningsinstitutt, og også hans hjem og en plass han kunne ta imot gjester. Senere bygde han forskningsinstituttet Stjerneborg ca. 1581. Kong Frederik 2. var hans velynder, og da kongen døde i 1588, mistet Tycho Brahe mye av sin støtte. Samtalene med Tycho Brahe må ha vært spennende for en konge som trolig forbandt astronomi med en type magisk virksomhet.

⁶¹ Sommer 2018, s. 261-294, på s. 264.

⁶² Stevenson 1997, s. 49.

⁶³ Se blant annet Jenny Wormald: „The Witches, the Devil and the King“ i T. Brotherstone og D. Ditchburn (red.): *Freedom and Authority*, East Linton 2000, s. 165-180 og P.G. Maxwell-Stuart: „The fear of the King is death: James VI and the witches of East Lothian“ i W.G. Naphy og P. Roberts (red.): *Fear in Early Modern Society*, Manchester 1997.

⁶⁴ J. Hausteijn: *Martin Luthers Stellung zum Zauberwesen und Hexenwesen*, Stuttgart 1990, s. 56-67.

⁶⁵ L. Normand og G. Roberts: *Witchcraft in Early Modern Scotland*, Exeter 2000.

En flåte fra den danske kongen forlot København på ny den 21. april 1590, trekvart år etter første forsøk. Igjen var det admiral Peder Munk som var leder for flåten. De ankom Leith den 1. mai 1590. Anne ble kronet til skotsk dronning den 17. mai 1590, under en storslått kroningsseremoni der også Peder Munk var til stede.⁶⁶ To dager senere ankom hun Edinburgh, også der et storslått arrangement.⁶⁷

Trolldomssaker i København

Før kong James og hans brud forlot Danmark, hadde noen meget spesielle rettssaker seilt opp i København. I løpet av våren 1590 ble flere kvinner i København anklaget for trolldom og ført for retten ved bytinget. Admiral Peder Munk var aktivt med på å bringe opp disse sakene, og anklagen gikk ut på at de hadde utøvd trolldom for å hindre prinsesse Anne i å komme over til Skottland høsten 1589.⁶⁸

Den første kvinnen som ble anklaget denne våren, var Ane Koldings, kalt "Djevelens mor". Hun kan være den samme som er involvert i trolldomssakene i Malmø, omtalt ovenfor. Hennes sak kom opp i april 1590, før kong James og hans brud forlot Danmark, og denne saken må ha vakt voldsom oppmerksomhet i hoffkretser. Tortur ble brukt for å få Ane Koldings til å bekjenne trolldom. Hun tilstod at Jakob Skriver, mannen til Margrete, en av Anes allierte trollkvinner, hadde spurt henne om hun og hennes medsammensvorne ville forhekse den kongelige flåten. Demonologiske idéer kom til uttrykk under denne rettssaken. Hun bekjente at hun hadde spurt en av de andre kvinnene om å få låne dennes Apostel, som sammen med hennes egen Apostel skulle dra sammen med henne for å se hvordan det stod til med folkene på den kongelige flåten. En Apostel var en personlig djevel som en trollkvinne fikk tildelt av Den Onde og som fulgte med henne når hun skulle utøve onde gjerninger. Dette er en demonologisk idé, som også finnes belagt i anklagedes tilståelser i trolldomsaker fra andre land, for eksempel Finnmark i Norge.⁶⁹ Da Ane ble forhørt og utsatt for tortur, tilstod hun at hun hadde utøvd trolldom slik at Frøkenen ikke skulle komme "første gang" til Skottland. Uttryk-

⁶⁶ J.T. Gibson Craig: *Papers relative to the marriage of king James the sixth of Scotland, with the Princess Anna of Denmark; A.D. MDLXXXIX*, Bannatyne Club, Edinburgh 1828, s. 47-55.

⁶⁷ Craig 1828, upaginert.

⁶⁸ Rigsarkivet, København, A232, Danske Kancelli 1572-1660, Sjællandske Tegnelser 1588-1590.

⁶⁹ I Finnmark, Norges nordligste region, var det strenge trolldomsprosesser på 1600-tallet, og demonologisk tankegods finnes dokumentert i rettsreferater fra 1620 og utover.

ket ”første gang” viser til orlogsflåtens seilas høsten 1589, da andre gang er i april 1590. Deltakelse i kollektiv trolldomsaksjon er helt klart en demonologisk idé; det er forestillingen om samlinger av trollfolk som ligger under. Ane Koldings utla ni andre kvinner i København, av hvem seks ble fengslet og tre ble løslatt mot kausjon. Ved hennes utlegging av navn var saken sikret en fortsettelse. En slik utlegging er meget effektiv fordi den fører til eskalering av saker i løpet av en kort tidsperiode. Kong James må ha hatt kjennskap til Ane Koldings og de andre trolldomsanklagede kvinnenens saker før han forlot Danmark. Det innebærer kjennskap til anklagen om en aksjon som tydelig var rettet mot hans person. Ane Kolding fikk sin dødsdom den 20. mai ved København byting. Hun ble brent i København 15. eller 17. juni, sannsynligvis etter at admiral Peder Munk var kommet tilbake til Danmark.⁷⁰

Nyheter om den første danske trolldomssaken som indirekte var rettet mot den skotske kongen, nådde hurtig London. Beskjed om breningen av Ane Koldings ble sendt bare en uke etter at henrettelsen fant sted:

The xvijth of this moneth thair was an wytch burnt at Copemanshaven convinced to have bewitched the Queenes voyage towards Scotland this last year, and at her death she confessed divers others and some chif women to have ben partakers of this Sorcery, the w[hi]ch be apprehended, and like to be punished.⁷¹

Overbringelsen av informasjon gikk hurtig, både fordi diplomater skulle skrive hjem hver uke og fordi dette åpenbart var ”hot stuff”, det var en del av en farlig sammensvergelse som gikk rett inn til de innerste kongelige kretser i Skottland og i Danmark. Dessuten kunne interessen av å få overført nyheten til England før den ble sendt til Skottland, ha å gjøre med det faktum at dronning Elisabeth 1. var ivrig etter å følge med på hva som skjedde med den skotske kongen. Året var 1590, og det var ikke mer enn tre år siden Elisabeth 1. hadde godkjent henrettelsen av kong James’ mor, Mary Queen of Scots, den 8. februar 1587. Den unge kongen måtte i sitt bryllupsår personlig fremdeles være preget av tapet av sin mor, og politisk var det en situasjon der det var uklart hva som skulle skje med den engelske tronen når den barn-

⁷⁰ I et brev sendt fra Danmark til det engelske hoff, er datoen satt til 17. juni, mens Peder Christensen i sin dagbok skriver at hun ble brent 15. juni, Liisberg 1909, s. 29-30.

⁷¹ The National Archives of Britain, London. State Papers Denmark 1590, 25. juni, Dr. Parkins til Burghley, datert Rødby.

løse Elisabeth 1. døde. Disse momentene gjorde at de danske heksenes trolldom ble ansett som høypolitisk attentat i tillegg til at trolldomsaksjonen hos kongen selv ble oppfattet som et anslag mot hans person og skapte stor frykt hos ham.

Med Peder Munk tilbake i Danmark i juni 1590 ble det fortgang i de sakene som var blitt påbegynt samme vår. Utover sommeren 1590 ble flere av kvinnene som var anklaget for trolldom, ført for retten i Københavns byting. Forhørene gikk for seg fra 13. juli til 16. juli 1590. Den første var Karen Vævers. Hun bekjente at Kirsten Søndags, Margrete Skrivers og en bondekone hadde kommet til Margrete og spurt henne om hun ville sende sin Apostel Langinus⁷² sammen med deres Apostler til kongens skip som skulle seile til Skottland, for å ødelegge skipene. Denne Bondequinde kan være den samme som Bente Bondequinde, involvert i trolldomssakene i Malmø i juli 1590, omtalt ovenfor. Karen Vævers sa imidlertid at hun selv ikke snakket med Margrete. Karen Vævers tilstod videre at hun hadde snakket med bondekonen og advart henne tre ganger, for Kristi døds og lidelses skyld, at hun ikke skulle ødelegge kongens skip. Grunnen var at hun hadde sin mann, sønn og svigersønn om bord i skipene. Hun bekjente også at Kirsten Søndags tok hennes Apostel fra henne og puttet ham i en tom øltønne, og øltønningen med Apostlene ble sendt til flåten i sjøen. Etterpå kom bondekonen til Karen, som på spørsmål svarte at Apostelen var ute ved flåten. Da sa Karen at dersom hun hadde visst at de ville bruke ham i en slik hensikt, ville hun ikke ha lånt ham ut. Karen Vævers bekjente også at bondekonen hadde sagt til henne at Frøkenen ikke skulle komme til Skottland den første gang. Hun tilstod også at hun hadde sendt sin Apostel Langinus to ganger til bondekonen, og formanet ham at han skulle plage konen med sott og sykdom, slik at hun fikk en hurtig død. Slik ville bondekonen bli forhindret fra å utføre skade mot kongens skip eller forårsake død for noen, da Karen Vævers hadde sin mann, svigersønn og sønn om bord på skipene.

To dager senere, den 15. juli, ble Maren Mads Bryggers forhørt for retten. Hun bekjente at hun var sammen med de andre kvinnene "udj Raad och gierning" hos Karen Vævers. Da ble hun spurt hva slags kunst de skulle utøve med noen leirkrukker, og hva det skulle bety. Til dette svarte hun at hun kunne tro at de skulle forhekse skipene slik at de ikke ville komme til Skottland. Og Maren svor på sin sjel og salighet at Ane Koldings sa til henne at det hadde å gjøre med å kaste trolldom over skipene.

⁷² Navnet Langinus er tidvis i originalkildene skrevet Longinus. Dette navnet viser til personen som stakk sin lanse, „den hellige lanse“, i siden til Kristus på korset for å fremskynde hans død, Johannes 19: 31-37.

Her har det trolig vært en pause i forhøret, og sannsynligvis har pinebenken, også kalt strekkbenken, vært i bruk. På grunn av at bruk av tortur før dom var ulovlig, er dette ikke ført inn i rettsreferatet. Imidlertid var Maren svært villig til å bekjenne og å utlegge flere kvinner enn dem hun hadde nevnt tidligere, da forhøret fortsatte: Maren Mads Bryggers bekjente at Anne Jespers, Kirsten Søndags, Ane Koldings, Karen Vævers og hun selv var forsamlet i huset til Karen Vævers. De hadde leirkrukker på bordet, og de ville ikke at skipene skulle komme første gang til Skottland. Dette svor hun på, på sin sjel og salighet.

Den neste dagen, den 16. juli, ble Maren Mogens forhørt. Hun hadde rykte på seg for trolldom og hadde vel ti år tidligere, i 1578, vært ført for retten for det, men var blitt frikjent.⁷³ Under forhøret bekjente hun at Margrete Jakob Skrivers deltok i trolldom mot kongens skip, slik at de ikke skulle komme til Skottland første gang, og at Margrete var like god i trolldom som hun selv og de andre. Bekjennelsen til Maren Mogens startet altså med en utlegging av Margrete. Så bekjente hun at Margrete, Anne Jespers, Ane Koldings, Kirsten Søndags, bondekonen, Karen Vævers og hun selv var samlet i huset til Karen Vævers for å kaste trolldom over kongens skip, og hun svor på hennes sjel og salighet at dette var sant, og det ville hun gå til sin død på.

Dessuten bekjente Maren Mogens at Ane Koldings hadde fortalt henne at Jakob Skriver var den som spurte henne om å kaste trolldom over kongens skip. Dermed har vi Marens Mogens' ord på hvem som stod bak og satte i gang aksjonen.

Her kan det ha vært en pause i forhøret, da det neste avsnittet starter med "Item". Også her kan det hende at pinebenken har vært i bruk i mellomtiden. Som neste punkt ble Maren Mogens spurt om tidspunktet, når det skjedde at de var samlet for å kaste trolldom over kongens skip, slik at de ikke skulle komme til Skottland. Til dette svarte hun at det var siste år rundt Mikkelsmess, "om Sonstj mickelßdags thidt",⁷⁴ som er 29. september. Denne datoen er av ytterste viktighet, noe som kan sees senere i disse sakene. Mikkelsmess var en av merkedagene i løpet av året da onde krefter var ute. Hinnen mellom den verden vi ser og den verden vi ikke ser, var denne dagen meget tynn og kunne passeres. Så det var ikke rart at samlingen i Karen Vævers hus fant sted akkurat på denne dagen.

Maren Mogens bekjente og svor, så sant hun ønsket å bli Guds barn, at Ane Koldings kom til henne og spurte om hun ville la hennes djevel Pilhestskou følge Ane Koldings Apostel Smuck til kongens skip for å se

⁷³ Liisberg 1909, s. 32.

⁷⁴ Rigsarkivet, København, A232, Danske Kancelli 1572-1660, Sjællandske Tegnelser 1588-1590.

hvordan det var med dem. Dette var gjort i henhold til en forespørsel fra Jakob Skriver, fordi Jakob hadde lovet henne at hun skulle bli godt betalt for dette, noe hun og de andre også ble. Videre bekjente Maren Mogens at Kirsten Søndags hadde lånt Karen Vævers djevel Langinus og satt ham i en tom øltønne og etterpå kommandert ham å dra ut til skipene. Dette skjedde, og Apostlene kom samtidig til flåten.

Etter at disse forhørene var over, skrev formynderstyrelsen⁷⁵ til den unge Christian 4. et brev datert 22. juli om at anstrengelser skulle gjøres for å sikre de tre kvinnene som det var kausjonert for.⁷⁶ Dette viser at regjeringkretsene var oppdatert om trolldomssakene og ville sikre at sakene fortsatte. De innerste kongelige kretser visste at trolldomssaker foregikk, at anklagen var trolldom direkte mot den danske orlogsflåten og indirekte mot den skotske kongen.

Peder Munk fikk det også travelt med noe annet da han kom tilbake til gamlelandet. Før han seilte til Skottland i april 1590, hadde han anklaget rentemester⁷⁷ Christoffer Walkendorf for å være den som var ansvarlig for de skipene som var lekk i orlogsflåten høsten 1589, da Munk hadde øverste ansvar for flåten. Saken mot Walkendorf kom opp 27. juli, en sak som Peder Munk tapte den 4. august. Rettssaken mellom Munk og Walkendorf er knyttet til trolldomssakene i København i 1590 ved at Munks nederlag med henblikk på å få eskadren med prinsessen over Nordsjøen høsten 1589 førte til at han aktivt så seg om etter syndebukker, og han ble en ivrig pådriver når det gjaldt å få sakene i København som var påbegynt våren 1590, videreført da han kom tilbake til Danmark samme sommer.

Nyheten om de fortsatte danske trolldomssakene nådde Edinburgh den 23. juli, bare vel en uke etter at sakene startet i København, så den må ha blitt sendt umiddelbart:

It is advertised from Denmark, that the admirall there hathe caused five or six witches to be taken in Coupnahaven, upon suspici-

⁷⁵ Fredrik 2. fikk Christian 4. valgt som sin etterfølger på herredagen i Odense 1580. Da Frederik 2. døde i 1588, ble det oppnevnt en formynderregjering på fire riksråder for Christian 4., som da var 11 år. Christian 4. ble myndig i 1596 og da kronet til konge.

⁷⁶ „Miss. Til Ditlef Holsk. Admiral Peder Munk har beredet at der ikke er taget tilstrækkelig nøjagtig Borgen for de 3 Kvinder av København, Margrete Jacob Skrivers, Kirsten Söntags og Anne Jespers Vintappers, som ere beskyldte for at have været med til at ville forgøre og omkomme Kongens Skibsflaade, der første gang var sendt til Skotland“ Sj. T. 17, fol. 288b. K, L. Laursen (udg.): *Kancelliets Brevbøger Vedrørende Danmarks indre Forhold 1588-1592 i Uddrag*, København 1908, s. 404-405.

⁷⁷ Rentemester var sjef for Rentekammeret.

on that by their witche craft they had staid the Queen of Scot-
tes voiage into Scotland, and sought to have staid likewise the
King's retorne.⁷⁸

Det er tydelig ut fra formuleringen at Admiralen er en velkjent person i Edinburgh, slik at hans navn ikke er nødvendig å nevne. Her er også reisen ”første gang” til Skottland i 1589, da prinsesse Anne skulle over, blitt utvidet med kongens returreise, det vil si våren 1590. Så i dette brevet har ambassadør Bowes lagt på et ekstra ledd.

De kvinnene som ble dømt til døden i juli, ble henrettet utpå høsten samme år. Den 4. september ble to antatte trollkvinner brent, trolig Maren Mogens og Karen Vævers.⁷⁹ De neste som kom i fokus under trolldomssakene, var Margrete Jakob Skrivers og hennes mann. I tilståelsene som var avlagt i juli, var aksjonen blitt utlagt som et bestillingsverk fra Jakob Skriver. Han flyktet fra fengselet, men ble arrestert og brakt tilbake til København den 22. august.

Margrete Jakob Skrivers ble utlagt både av Karen Vævers og av Maren Mogens. Margrete hadde hatt rykte for trolldom i 20 år. Hun bekjente deltakelse på samlingen Mikkelsmess 1589. De Apostler hun benyttet, het Longinus og Pilhesteskou; det første navnet med religiøse konnotasjoner og det siste et dagligdags navn. Hun bekjente at de brukte leirkrukker og øltønner for å utøve trolldom mot kongens skip, ”de ønsket ikke at skipene skulle komme første gang til Skottland”. Hun bekjente ikke flygeturer, hamskifte eller samband med djevelen, men Apostlene omtales som djevler. Jakob Skriver hadde tidligere vært borgmester, leder av byrådet. Når hans stilling omtales i engelske brev, er det som fogd, på engelsk og skotsk ”bailiff” eller ”bailie”. Jakob Skriver skulle for lenge siden hatt en uoverensstemmelse med Peder Munk og mottatt et slag fra Munk. Derfor kommer det i nyhetsoverbringelse til England frem en forklaring som går ut på at Jakob Skriver ønsket å hevne seg på Munk, og derfor bestilte trollkvinner til aksjon.

Saken mot Margrete må være påbegynt i august 1590. Den 3. september 1590 skrev en av de lærde menn i København, Poul Knibbe, til Daniel Rogers i London. Dr. Paul Knibbe var en adelig nederlander i dansk tjeneste, og tilhørte den danske elite.⁸⁰ Han var med i prinsesse

⁷⁸ Robert Bowes til Burghley, *Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots*, vol. 10, Edinburgh 1936, nr. 454. 23. juli 1590. Robert Bowes var engelsk diplomat, stasjonert som ambassadør i Skottland 1577-1583. Han ble ambassadør etter Asheby. Bowes var også engelsk ambassadør i Skottland mens North Berwick-prosessene pågikk 1590-1591.

⁷⁹ Peder Christensens dagbok, Liisberg 1909, s. 65-66.

⁸⁰ Anders Toftgaard: „Les Langues à la Cour de Danemark à la Renaissance

Annes reisefølge høsten 1589, sammen med Sten Brahe, Breide Rantzau og Niels Krag.⁸¹ Knibbe ble i 1591 utpekt til å delta i forhandlingen i Skottland om Annes livgeding.⁸² Brevet fra Knibbe ble mottatt 13. oktober 1590:

Vår admiral er blitt utpekt til å undersøge trolldomsforbrytelsen. I fjor, da vi skulle seile til Skottland, hadde noen ugudelige kvinner sammensverget sig for at drukne ham, slik noen nå brenne [trollkvinner] helt utvunget har bekjent. Men fordi hele skipet skulle gå under, og dronningen af Skottland seilte med det, kunne de lenge ikke bli enige. Men presset af borgmester Jakob Skri-vers hustru forsøkte de det verste, og de fikk Guds mektige hånd å føle, for han beskyttet den beste fyrstinne og oss alle, som var om bord på skipet, fra djevelens snarer og raseri. Denne borgmester ble etter flukten sendt tilbake hit, og da han dessuten hadde planlagt å ta livet av seg i fengselet med en løkke, ble de adelig oppmerksom på det ved disse tydelige tegn på dårlig samvittighet, og sendte ham til København, så han der kunne bli skarpt forhørt sammen med sin hustru og få sin fortjente straff. Admiralen, av hat til hvem trolldommen ifølge de krystalklare bekjennelser var planlagt, dro av sted sammen med ham for å legge press på den nølende øvrighed [i byen].⁸³

et l'italianisme à l'époque de Christian IV (1577-1648)“, i Jean Balsavio, Anna Kathrin Bleuler (red.): *Les Cours: lieux de rencontre et d'élaboration des langues vernaculaires à la Renaissance*, Genève 2016, s. 153-180, på s. 169, note 63.

⁸¹ Thomas Riis: *Should Auld Acquaintance be Forgot I*, Odense 1998, s. 264, note 5.

⁸² Imidlertid var Knibbe da så svakelig at Niels Krag overtok. Harald Ilsøe: „Niels Krag“, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. utg., København 1979-1984 (Hentet 31. oktober 2019 fra <http://denstore.danske.dk/index.php?sideId=292930>). Riis 1998, s. 271; Riis II 1998, s. 288.

⁸³ Admiralius noster factus est Inquisitor Veneficae pravitatis. Conspiraverant aliquot scelestae anno superiore cum in Scotiam navigaturi essemus, de eo aquis obruendo, sicuti quædam iam exustae liberrime sunt confessae. Sed quia tota erat perdenda navis, & Regina Scotiae eadem vehebatur, diu ipsis inter se convenire non potuit; tamen urgente consulis Hafniensis Iacobi Schryveri coniuge extrema sunt conatae & potentem manum Dei senserunt, qui optimam Principem, nosque omnes qui in eadem eramus navi, à Diaboli insidiis & furoribus conservavit. Hunc Consulem e fuga hîc retractum, cum insuper in carcere laqueo vitam abrumpere sibi ipsi cogitasset, manifestissimis notis malæ ipsius conscientiae adducti Proceres, Hafniam miserunt, unà cum coniuge ibi examinandum acrius, & merito supplicio afficiendum. Profectus unà est Admiralius, cuius odio haec veneficia esse parata manifestissimae exstant confessiones ut cunctantes Magistratus urgeat.

Det kommer frem i brevet at Christopher Walkendorf er avsatt fra sin stilling som rentemester. Selv om han vant saken mot Peder Munk, er han blitt degradert. Dessuten har Jakob Skriver i sin fortvilelse forsøkt å ta livet av seg i fengselet, noe som forklares ved at han har dårlig samvittighet. Når så hustruen til Jakob Skriver også nevnes i dette brevet, og at begge ektefeller skal forhøres og straffes vedbørlig, er dette et skritt videre fra de to første etappene av trolldomssakene. Nå er man nærmere selve hovedpersonene og de som har satt i gang trolldomsaksjonen. Åpenbart er dette et tegn på at trolldom ble sett på som meget alvorlig, og at det eksisterte en stor frykt for trollfolk blant leg og lærd.

Den 29. september var det en ransaking i huset til Jakob Skriver for å samle inn materiale som kunne brukes som bevis i saken mot Margrete. Mange vitner ble kalt inn. Den 19. oktober ble Margrete dømt til ild og bål. Dødsdommer i trolldomssaker i Danmark måtte sendes til landstinget som ankeinstans.⁸⁴ Margretes nevø forsøkte å få dommen omgjort, men forgjeves.⁸⁵ Margrete Jakob Skrivers ble brent i 1591. Hennes mann, Jakob Skriver, fikk all sin eiendom solgt 8. juni 1591.⁸⁶ Han endte sine dager på en fattiganstalt. Vi har dermed sett at under trolldomssakene i København som begynte i 1590, var Ane Koldings den første som ble anklaget om våren, og hun ble dømt til ild og bål og brent 15. juni. I midten av juli ble i tillegg ni trolldomsanklagede kvinner ført for retten, og disse ble dømt og brent fra 4. september 1590 til 17. februar 1591, noe som betyr mindre enn et halvt år. En rekke demonologiske idéer kom frem under disse sakene, noe som skulle vise seg å få betydning på andre siden av Nordsjøen. Ikke minst ble idéen om trollfolks samlinger og utøvelse av kollektiv trolldom, viktig.

Trolldomssaker i Skottland

Trolldom mot den danske kongens orlogsflåte og de etterfølgende trolldomssaker i København var opptakten til North Berwick-sakene i Skottland 1590-1591. Disse sakene er de første som dokumenterer demonologiske idéer i skotske trolldomssaker. Under North Berwick-sakene tilstod anklagede personer at trollkvinner i Danmark og Skottland hadde gått sammen om å utøve trolldom til skade for den skotske kongen og hans brud. Sakene er blitt berømt blant annet fordi kong James selv var med og eksaminerte de anklagede og fordi tilståelsene inneholdt fantastiske fortellinger om en trolldomssamling i kirken i

⁸⁴ V.A. Secher: *Forordninger, Recesser og andre Kongelige Breve 1558-1660*, bd. 2, København 1887, s. 33.

⁸⁵ Liisberg 1909, s. 68-79.

⁸⁶ Liisberg 1909, s. 89.

North Berwick; en sort messe med djevelen selv på prekestolen og med utmeislede detaljer.

De første preliminære forhørene fant sted i slutten av november i Edinburgh. To kvinner fra det lokale området East Lothian ble først forhørt: Geillis Duncan og Agnes Sampson. Geillis Duncan var tjenes-tejente på et stort gods, og Agnes Sampson var en enke som var kjent i regionen via sin virksomhet som klok kone. Gillies bekjente at "in the midst of the firth they met with the [witches] of Copenhown, where after they had gotten her name they commoned together".⁸⁷ Dette er en av de første setningene som er nedskrevet i rettsdokumentene. Det er helt klart at samarbeidet mellom skotske og danske hekser har vært gitt prioritet under forhør fra første stund. Den direkte meningen av "in the midst of the firth" kunne være 'midt i the Forth of Firth', som er fjorden utenfor Edinburgh. Imidlertid kunne meningen også i overført betydning være midt i Nordsjøen, at de møttes midt ute på et havstykke.

Samme dag ble Agnes Sampson forhørt, og hun bekjente med referanse til et brev hun hadde gitt til en annen kvinne: "She confesses the bill [letter] was to raise the storm for staying the queen's coming home."⁸⁸ Dette betyr at allerede da de første forhørene startet i Edinburgh, var tankene om storm for å forhindre dronningens komme til Skottland, aktivert. Det er laget en kobling mellom trolldom, storm, og angrep på de kongelige.

Forhørene av Agnes Sampson fortsatte etter en utsettelse, og temaet storm kommer opp igjen, i tillegg til dagen Mikkelsmess:

She confesses that the devil told her about the Michaelmas storm and that it would do mickle [great] scathe [damage] both at sea and at land. (...) She confesses that the devil said it should be hard for the king to come home and that the queen should never come except the king fetched her.⁸⁹

Hindringene lagt for de kongelige, var i bekjennelsen de samme som i Danmark. I tillegg er nå en annen skikkelse trådt inn på arenaen, nemlig djevelen, noe som betyr at demonologisk tankegodt er tydelig aktivert. Det er djevelen som har fortalt Agnes om stormen, og det er djevelen som har spådd at dronningen ikke ville komme hjem uten at kongen hentet henne. Hvorledes djevelen er kommet inn i bildet, er uvisst. Det kan være resultat av ledende spørsmål. Agnes ble torturert

⁸⁷ Normand og Roberts 2000, s. 136.

⁸⁸ Normand og Roberts 2000, s. 151.

⁸⁹ Normand og Roberts 2000, s. 135, 239.

under rettssaken, så muligens kan utsettelsen av forhøret være et tegn på at tortur ble utført.

De neste forhørene av Agnes Sampson fant sted 4. og 5. desember. Den siste av disse datoene bekjente hun:

that the devil foretold her of the Michaelmas storm and that great scathe would be done both by sea and land. (...) She confesses there was a bill written by John Fian and delivered to Gillie Duncan to bear to Leith to Janet Fairlie (...) She confesses that the devil said to her the king should hardly come home, but that the queen should never come except he fetched her with him.⁹⁰

Igjen foreligger en tilståelse fra Agnes der storm til hinder for kongelig overfart er nevnt, og der djevelen er knyttet både til henne og stormen, noe som viser til demonologisk tankegods. Sammenlignet med de danske sakene opptrer djevelen nå i all sin velde, mer kraftfull enn de personlige Apostlene som de danske kvinnene bekjente at de hadde.

Stormen ble tatt opp gjentatte ganger under de tidligste fasene av North Berwick-prosessene, og den ble også tatt med i selve kjennelsen da rettssaken mot Agnes Sampson foregikk, datert 27. januar 1591, i punktene 13 og 14:

Item fylit that sche wes maid foirknawin of the devill of the last michelmas storne and that thair wald be grit skayth baith be see and land (...) Item fylit that sche wes maid foirknawin be the spreit that the quenis maiestie wald nevir cum in this country except the king fetcht hir.⁹¹

Språket er preget av repetisjoner av uttrykk brukt under tidligere forhør, bare med små lingvistiske variasjoner. I skotske rettssaker var kjennelsen, kalt dittay, en kompilasjon av samtlige tilståelser avlagt under preliminære forhør, derfor er gjentagelser hyppig forekommende.

Den 7. desember, etter at James 6. har forhørt om Mikkelsmess og stormen, er North Berwick-sakene nevnt for første gang i statspapirer i Edinburgh. Kongens medvirkning er vektlagt. Robert Bowes skrev til Burghley:

The King „by his owne especiall travell”⁹² has drawn Sampson, the great witch, to confess her wicked doings, and to discover

⁹⁰ Normand og Roberts 2000, s. 213-246.

⁹¹ National Records of Scotland, JC 2/2, fol. 202a.

⁹² „travell“ er travaille; innsats, arbeide, møye, engasjement.

sundry things touching his own life, and how the witches sought to have his shirt or other linen for the execution of their charms. In this Lord Claud and other noblemen are evil spoken of. The witches known number over thirty, and many others accused. „Their actes are filthy, lewde, and phantasticall.”⁹³

Referansen til ”his shirt” stammer fra en av tilståelsene, der en kvinne har bekjent at hun forsøkte å få tak i en del av kongens skjorte for å bruke den til å utøve trolldom. Kongens ”especiall travel” kan ha å gjøre med at kongen selv utfører utspørring, men det kan også vise til at tortur ble brukt. Den samme dagen skrev Roger Aston til James Hudson: ”We are now busy examining witches, who confess many strange things”.⁹⁴ Det er ingen tvil om at de nylig påbegynte trolldomssakene tiltrakk seg stor oppmerksomhet.

Overføring av idéer

Trolldomssakene i 1590 kopler Danmark og Skottland på ulike nivåer. I begge land formes det en sammenhengende, kollektiv fortelling gjennom tilståelsene til kvinnene, trolig til en viss grad hjulpet frem av ledende spørsmål fra forhørerne. Tilståelsene kompletterer hverandre. Bekjennelsene i de danske sakene fungerer til sammen slik at hver enkelt anklaget i sin tilståelse bekrefter eller utdyper en fortelling som allerede er påbegynt. Tilsvarende ser man i de skotske North Berwick-prosessene at ettersom flere og flere mistenkte føres for retten og avlegger sine tilståelser, skapes en stor fortelling. Vi ser hvordan trolldommen mot kongens skip og samarbeidet mellom trollkvinnene i to land blir mer og mer utbrodert og til slutt har det utkrystallisert seg en årsakskjede. Hvordan har så denne overføring av idéer skjedd?

Vi har sett både skriftlige og muntlige måter å overføre idéer på. All den statlige korrespondansen mellom Danmark, England og Skottland er nedfelt på papir, og de tankene som kommer for en dag, er rykter som har versert i hoff-kretser – rykter om farlige ting på gang som kunne bli til skade for James 6. og hans brud. Brevene som ble utvekslet mellom ambassadører, sekretærer og andre statlige ansatte, viser for det første at de trodde at det var mulig å utøve trolldom som kunne føre til ulykker og tragedier. For det andre viser korrespondansen at trolldom anvendt mot kongelige personer var en nyhet som ble overlevert til øverste nivå i andre land umiddelbart etter at den var

⁹³ Robert Bowes to Burghley, *Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots*, vol. 10, Edinburgh 1936, nr. 505. 7 December 1590.

⁹⁴ Roger Aston to James Hudson, *Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots*, vol. 10, Edinburgh 1936, nr. 507. 7 December 1590.

kjent, så nyheten må ha blitt regnet som viktig. For det tredje viser den statlige korrespondansen et interessant lingvistisk bilde; det ble foretatt gjentakelser av ord og fraser, gjerne med små endringer innlagt, fra brev til brev. Dette fører til at fortellingen om trolldommen endrer seg litt underveis. Det kan ha å gjøre med hvem som var involvert i trolldommen, tidsrekkefølgen av hendelser eller andre narrative grep. For det fjerde viser den statlige korrespondansen en stadig repetisjon; det var viktig å sende en slik nyhet videre, ikke bare til ett land, men helst til flere, i dette tilfelle Danmark-England og Skottland, land som var berørt av hendelsene.

I det skriftlige feltet ligger også kong James' egen nedfelling av sine tanker i brevs form, et brev som blant annet signaliserer noe om hva slags fornemmelse han hadde av noe ubehagelig. Den uro som tidlig grep om seg ved hoffet i Edinburgh, da man skjønnte at det forelå onde varsler mot landets kongelige både i Danmark og Skottland, ble også kongens tankegang influert av. I sitt avskjedsbrev til sitt folk før han reiste til Norge, kommer hans bekymringer om dronningens utsatthet frem, og det ligger under at det er en slags uhygge i det som har skjedd av vær, storm og ulykker.

Et interessant dokument skrevet ned i ettertid som peker på hvordan idéene om trolldom er blitt overført, er Patrick Andersons fortsettelse av Hector Boeces historieverk om Skottland.⁹⁵ Her hevdes det at stormene som skapte problemer med å få dronningen over til Skottland, ble reist av magikere og hekser, og – tydelig influert av innholdet i North Berwick-prosessene – at det var Earl of Bothwell som ut fra politiske motiver hadde konsultert disse heksene:

{written in margin – Tempests raised by magicians}

Many there were that thought these tempests were raised by the Sorceries of Magicians and Witches for the winds were more blustering, the seas more rough and loftie, the gusts more schort and frequent then those which proceed of naturall causes; and that the devills the princes of the ayre do raige more licenciously amongst the Northen Nations which are Barbarously simpell. And indeed these mens opinions are confirmed by certane Magicians and Witches taken after th[a]t in Scotland, who confessed oppenly at there tryalls, that they had raised these stormes to dryve the Queene frome the coasts of Scotland and th[a]t the

⁹⁵ Hector Boece (1465-1536) publiserte en historiebok om Skottland, *Historia Gentis Scoturum*, i 1527. Den var skrevet på latin og førte frem til James 1.s død. James 4. av Skottland var Boeces beskytter. Boken ble publisert på skotsk av John Bellenden i 1536. Patrick Anderson har skrevet en fortsettelse av Boeces historieverk.

Earle of Bothwell had consulted with them concerning the kings end which for th[a]t it was a capitall cryme among the Scotts by a Law of Queene Mary, he was cast in prison & after a short tyme he brake out of prison & gave begin[n]ings to sundrie com[m]otions in Scotland.⁹⁶

Nok et dokument som innbefatter trolldom og dens virkninger, og viser hvordan idéene om trolldommen mot den danske kongens orlogsflåte er blitt fortolket i Skottland, er memoarene til Sir James Melville of Halhill. Han forsøker, kort etter at hendelsen fant sted, å sammenfatte sitt syn på hva som har skjedd og hvorfor dette skjedde. I hans beretning er det en klar årsak-virkningssammenheng når det gjelder å forklare den trolldommen som er utført i Danmark, og han konstruerer en konsistent forklaring – hevnmotivet som er knyttet til krangelen mellom Peder Munk og Jakob Skriver. Jeg vil komme tilbake til Melvilles memoarer avslutningsvis i artikkelen.

De skriftlige kildene som viser noe om overføring av idéer om trolldom, er helt klart knyttet opp mot den lærde elite, mennesker som har kjennskap til aktuelle europeisk verker om trolldom, som for det meste ble publisert på latin. Det er snakk om personer som kan skrive og stile, som er kunnskapsrike og skolerte, og som har kjennskap til det lærde, demonologiske trolldomsbegrepet i Europa. De tror det er mulig at trollfolk kan manipulere makter, og de har den oppfatning at djevelen kan dukke opp i dette bildet. Dermed blir trolldommen meget farlig. Den skriftlige utveksling som er presentert ovenfor, avspeiler tankegangen hos et segment i samfunnet der stor innflytelseskraft er samlet. Korrespondansen når helt opp til høyeste statlige nivå, og bidrar til å overføre en frykt for hva trollfolk kan utrette mot landenes monarker.

Når det gjelder det muntlige felt, viser overføring av idéer om trolldom seg særlig i de anklagede personenes bekjennelser. Majoriteten av mennesker anklaget for trolldom i tidlig nytid, kom fra allmuen og hadde ingen formell utdanning. Deres måte å overbringe tankegods og forestillinger på, var gjennom fortellinger som gikk fra munn til munn. Dette virker inn på den måten de formulerer sine bekjennelser på, og det spiller inn på innholdet i bekjennelsene. Det gamle synet på trolldom, *maleficium* eller skadevoldende trolldom, kommer frem i de tilståelser de avlegger for retten. Dette trolldomsbegrepet blir under forhør koblet sammen med nye, europeiske tanker av demonologisk karakter, noe som tydelig uttrykkes i de danske så vel som de skotske bekjennelsene. Elementer fra skadevoldende trolldom, eksempel-

⁹⁶ National Library of Scotland, Special Collections, Adv. Ms. 35.5.3.

vis bruk av gjenstander eller formularer, kommer frem i tilståelsene, men i tillegg dukker det demoniske opp. I de danske sakene bekjenner de anklagede kvinnene at de har sine personlige Apostler, smådjevler som de kan bruke til utøvelse av onde gjerninger. Disse Apostlene har de fått tildelt av djevelen selv, og en av disse Apostlene omtales i en bekjennelse som djevel. I de skotske bekjennelsene kommer djevelen i egen gestalt inn i bekjennelsene etter hvert, men er ikke til stede i de aller første forhørene. Sannsynligvis er det både i Danmark og i Skottland snakk om en demonisering som skjer ved bruk av ledende spørsmål under forhør av de anklagede personene og under påvirkning av tortur. Resultatet er at bekjennelsene endrer seg i demonologisk retning og ender opp som demoniske, noe som av rettsmyndighetene vurderes som meget alvorlig.

Muntlighetspreget i trolldomssaker understreker hvor nøyaktig skriveren har prøvd å skrive ned muntlig tale. Muntlighetsmarkører er blant annet sidestilte setninger og setningsledd, overflødighet av ord, etablering av tidslinje, nærhet til den virkelige verden, årsak-virkingrelasjoner så vel som trekk fra folklore og dialekt.⁹⁷ Disse trekkene gjenfinnes i de anklagedes bekjennelser nedskrevet i rettsreferatene. I bekjennelsene sitert ovenfor ser vi tydelig nærhet til den virkelige verden manifestert i ritualer for trolldomspraksis og i en jordnærhet i måten trolldom blir oppfattet på. De danske trollkvinnene forteller at de sitter i Maren Vævers hus med leirkrukker på bordet foran seg når de skal utøve trolldom, og de sender en Apostel i en øltønne som riktignok er tappet tom, ut til skipene. De skotske angivelige trollkvinnene er jordnære på den måten at de i liten grad trekker inn urealistiske trekk. De gir en meget nøyaktig beskrivelse av møtestedene, hvordan trolldomsaksjoner ble planlagt og hvordan visse fysiske gjenstander, enten brev eller andre gjenstander, ble tatt i bruk for å gjennomføre en trolldomsaksjon.

En av måtene idéer om trolldom kan overføres i det muntlige rom, er gjennom motiver og bilder. De kvinnene som var anklaget i trolldomssaker, levde i muntlige samfunn, og det letter overbringelsen av idéer når pregnante bilder anvendes. Denne typen muntlig overføring kan spores i rettsreferatene, der muntlig tale fra de anklagede er skrevet ned. Uttrykket "in the midst" har forekommet flere ganger i de dokumentene som er referert til ovenfor, både på dansk og skotsk side. Det ble brukt da den danske flåten ble drevet tilbake midt i Nordsjøen. Det ble brukt for å beskrive fergeulykken mellom Fife og Leith, da Madame Kennedy omkom. Det ble brukt til å beskrive møtet mellom de

⁹⁷ Walter Ong: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, London 1988, s. 36-75.

skotske og danske trollkvinnene, som skulle ha samarbeidet. Fokus på ”i midten” trekker oppmerksomheten mot en møteplass der trollkvinnene i de to land beholder autoriteten over sitt eget territorium, men er i posisjon til å kommunisere med hverandre. Ifølge de skotske trollkvinnene kom den danske flåten aldri over på skotsk territorium. Et slikt midtpunkt er et sterkt bilde, og lett å huske.

Repetisjon er et virkemiddel som ofte benyttes i muntlig overlevering. Det kan være virksomt i forbindelse med en slags mengde-
trening, at man husker bedre noe som blir mange ganger gjentatt. Men det er også interessant å legge merke til at i rettsreferatene fra Danmark, er det en nøyaktighet lagt inn i de hyppig repeterte fraserne. For eksempel er det frekvent gjentatt at trolldommen mot kongens skip var utført den første gang; Frøkenen skulle ”komme thend første gang frem adt Skottland”.⁹⁸ Det er åpenbart viktig å peke ut at trolldommen gikk for seg høsten 1589, ikke andre gang en slik seilas skulle foregå. En slik nøyaktighetsgrad kjennetegner informasjon overbrakt muntlig, rett og slett som en sikkerhetsforanstaltning.

Et annet spesifikt språklig trekk som har sitt fundament i et muntlighetsfelt, er merkedagen Mikkelsmess. Både i Danmark og Skottland er denne dagen en kjent merkedag i folketradisjon, en dag da onde makter er ute. Mikkelsmess nevnes i begge land i forbindelse med dagen for trolldomsutøvelse og skaper slik en sammenbinding mellom landene. Også værmagi er et element som finnes i de anklagedes tilståelser i begge land. Det å bruke leirkrukker – i mange andre land helst eggeskall – for å få båter til å gå under, er kjent som en fremgangsmåte i omtale av skadevoldende trolldom.

Forlater man rettsdokumentene og den dokumentasjon på muntlighet som finnes der, og spør seg hva som ellers kunne være en aktuell situasjon for overføring av idéer om trolldom, er det naturlig å se på reisende personer og de møter mellom mennesker som dette innebærer. Sten Bille reiste til Skottland med bud til kongen der om at orlogsflåten i 1589 hadde gjort vendereis. En annen budbringer reiste til Danmark med samme budskap. Selv reiste prinsesse Anne med sine folk til Oslo for å være der vinteren over. Kong James reiste fra Edinburgh først til Flekkerø, hvor han hadde møter, før han reiste for å møte sin tilkommende i Oslo. Skotter reiste til Oslo for å bivåne bryllupsseremonien i Oslo bispeborg, en seremoni som ble ledet av en skotsk geistlig. Kong James og hans dronning reiste fra Oslo til Helsingør rundt jul 1589, noe som for kongens vedkommende førte med seg mange møter med prominente personer i Danmark. Admiral Peder Munk rei-

⁹⁸ Fra bekjennelsen til Karen Vævers. Rigsarkivet, København, A232, Danske Kancelli 1572-1660, Sjællandske Tegnelser 1588-1590.

ste til Edinburgh den andre gangen han ledet den danske flåten over Nordsjøen. Der møtte han mange av James' nære krets og deltok i høytideligheten da Anne ble kronet til dronning. Ansatte ved hoffene i Danmark, England og Skottland skrev ikke bare brev, de reiste også selv imellom. Alle disse reisende personer har i sine hoder hatt med seg en mental bagasje av forestillinger og kunnskap. De har stått ansikt til ansikt med mennesker som de har hatt mulighet til å påvirke. Disse reisende personer, i første rekke tilknyttet det statlige apparat, som har hatt førstehånds kunnskap om trolldommen mot kongens skip, har gjennom muntlig overlevering bidratt til transnasjonal overføring av idéer. Og det viktigste av alt var at en konge var bærer av idéer om trolldom over Nordsjøen: Kong James 6. selv reiste fra Danmark til Skottland med kjennskap til demonologisk tankegods fra anklager fremsatt mot danske trollkvinner i København våren 1590, tilsvarende tankegods som ble aktivert under forhør under North Berwick-sakene i Skottland ved årets avslutning.

Konklusjon

Denne artikkelen har redegjort for en spesiell type overføring av idéer, nemlig den utveksling av tanker om trolldom som fant sted mellom Danmark, Skottland og England i etterkant av at en dansk eskadre mislyktes i å komme seg over Nordsjøen med prinsesse Anne høsten 1589. Gjennom kryssklipping av brev og dokumenter er det etablert en tidslinje, slik at hendelsesforløpet i de involverte land og landene imellom tydeliggjøres. Gjennom å lytte ut stemmer til mange personer, foreta språklig analyse av rettsreferater og brev der selve diskursen kommer i fokus, trer det frem en fortelling på mange plan. Ved å gå tett inn på de språklige – og svært ofte narrative – praksiser som kildene gir inntak til, er det mulig å følge både skriftlige og muntlige veier som idéer om trolldom mot kongens skip i 1589 tok. I dette mangfold av situasjoner der mennesker seiler, treffes, giftes, fengsles, forhøres, tortureres og dømmes, er det noen tråder som tidlig legges ut i Danmark om årsak til orlogsflåtens fadese, noe som ønskes svar på. Her kommer trolldom inn, og kvinner, i tillegg til en mannlig bakmann. Det er snakk om at en forklaring konstrueres for å minske tilkortkommenheten til mektige menn som ikke maktet å gjennomføre sin plan. Ansvarer forskyves fra menn med makt til kvinner – og delvis deres bakmenn – som angivelig skal beherske en annen type makt; de skal kunne utføre trolldom. De angivelige trollkvinnene blir syndebukker for flåtens uheldige skjebne. Men ikke nok med det. Det er også snakk om angrep på de høyeste kongelige, den danske kongen samt kongen og dronningen av Skottland.

Den informasjon som går over Nordsjøen om danske kvinners troll-

dom, faller ikke på stengrunn. Deres onde gjerninger blir et startpunkt for North Berwick-prosessene i Skottland. Parallellen i trusselbildet er tydelig: igjen er det et angrep mot kongen som er blitt planlagt og utført ved bruk av trolldom. Gjennom gjenfortellinger og rekonstruksjoner i statlige menns korrespondanse, rettsdokumenter og muntlig overførte beretninger ser man en omforent fortelling vokse frem. Den handler om frykt. Den handler om manipulering av onde makter ved overnaturlig kraft. Den handler om en anskuelse av verden der ekstraordinære værforhold ikke skulle forklares ved fornuft, men ved magi. Den handler også om rent prosaiske forhold, om hvordan et årsak-virkningsforhold munner ut med skylden lagt på de avmektige. Den handler om kvinners sårbarhet, kvinners makt og til en viss grad om hvem som kan lede kvinnene. Den handler også om kongelig sårbarhet. Og den handler om at Kong James selv, en konge som sensasjonelt deltok som forhører av antatte trollfolk, i sin mentale bagasje hadde tanker om trolldom der djevelen spilte en sentral rolle. Det er disse mange lag i fortellingen om trolldommen mot kongens skip og hvordan idéene videreførtes til Skottland, som gir flåtens vendereis i Nordsjøen mentalitetshistorisk og politisk betydning. Mens flåten basket i Nordsjøen, angivelig omgitt av djevelske Apostler, foregikk også et politisk skuespill, der såret forfengelighet, tap av ære for de som skal ha ansvaret for operasjoner på høyt gradert nivå og statlige intriger og fraksjoner kan skimtes personifisert i kulissene.

De tankene om trolldom som kom frem i statspapirer som sirkulerte over Nordsjøen i 1589, stadfestet i stor grad at overnaturlige makter hadde vært i sving. Men ikke bare det. De signaliserte også at man måtte finne en forklaring på uhellene som rammet den danske orlogsflåten. En av forklaringene som verserte, var at en gammel krangel mellom Peder Munk og Jakob Skriver hadde resultert i et slag, og at dette egentlig var årsaken til trolldommen. I Sir James Melvilles memoarer oppsummerer han på poengtert vis det han mener skjedde da trollkvinnene var ute. Jeg vil la Melville få siste ordet i den runddans av utsigelser og stemmer som har kommet frem i denne artikkelen:

Which storm of wind was alleged to be raised by the witches of Denmark, as by sundry of them was acknowledged, when they were for that cause burnt. That which moved them thereto was, as they said, a blow which the Admiral of Denmark gave to one of the bailiffs of Copenhagen, whose wife, consulting with her associates in that art, raised the storm, to be revenged upon the said Admiral.⁹⁹

⁹⁹ Melville 1929, s. 327.

SUMMARY

*Witchcraft against royal Danish ships in 1589
and transnational transfer of ideas*

From the late 1400s onwards, the learned doctrine of demonology exerted an ever-growing influence on witch trials throughout Europe. This article studies the alleged witchcraft performed against a royal Danish fleet that was to carry Princess Anne across the North Sea to her husband, King James VI of Scotland, in the autumn of 1589. Violent storms prevented the transfer and the fleet had to seek shelter in Norway. King James eventually sailed to Norway, married his bride and paid an extended visit to Denmark. Before his departure from Denmark, in the spring of 1590, a series of witch trials started in Copenhagen. These trials, and the transfer of ideas about witchcraft ideas coming to the fore during the accused persons' confessions, are here studied on the basis of court records and state papers related to correspondence between the courts in Denmark, England and Scotland, as well as diplomatic correspondence from the three countries. In addition to the Copenhagen witchcraft trials, attention is paid to the North Berwick trials in Scotland, 1590-1591, where demonological ideas, influenced by the preceding trials in Copenhagen, appear for the first time in Scottish witchcraft trials. The article sheds light on the content of witchcraft trials, the routes for transmission of witchcraft ideas, and on the contemporary context for interpreting notions of witchcraft.

Marmorgalleriet på Frederiksborg (1619-2019)

VAR DER ET OPRINDELIGT PROJEKT? OG BLEV DET NOGENSINDE FULDFØRT?

AF
PATRICK KRAGELUND¹

Folketinget, Carlsbergfondet og A.P. Møller Fonden har bevilget godt 79 mio. kr. til restaureringen af det marmorgalleri, der pryder den centrale Kongefløjs facade ud mod Frederiksborgs indre slotsgård. Projektet skal styres af Slots- og Kulturstyrelsen i samarbejde med Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Projektet fortjener til fulde denne storstilede støtte, for det stærkt medtagne galleri er et hovedværk i 1600-tallets danske arkitektur [fig. 1].

Denne rigt profilerede udsmykning af Kongefløjens hovedfacade blev på Christian 4.s opdrag i første omgang skitseret af Hans van Steenwinckel den Yngre (1587-1639), men både sten-, relief- og skulpturarbejdet blev for hovedpartens vedkommende udført i Amsterdam hos datidens berømteste hollandske billedhugger og arkitekt, Hendrick de Keyser (1565-1621). I lighed med Slotskirkens nedre og øvre arkader er galleriet i sin lodrette akse dimensioneret i forholdet 2:3, hvorved det øverste segment majestætisk hæver sig højt op over grundetagen.² Arbejdet stod på i årene 1619-21, hvorefter skulpturer og reli-

¹ Tak til Slots- og Kulturstyrelsen, der i maj 2019 arrangerede en inspirerende rundbordssamtale om de divergerende tolkninger af galleriets ikonografi mellem repræsentanter for Styrelsen, Frederiksborgmuseets direktion og denne artikels forfatter. Og tak til Lillian og Dan Finks Fond, der generøst har dækket udgifterne til anskaffelse af illustrationer fra Frederiksborgmuseet (fig. 13-15; 19). De øvrige illustrationer (fig. 1-12; 14-18) har alle fået *public domain*-status af deres hjeminstitutioner. Til slut tak til redaktørerne og en anonym fagfællebedømmer for skarpe og hjælpsomme forslag.

² Francis Beckett: *Frederiksborg II, Slottets Historie*, Kbh. 1914, s. 125-29 er fortsat den bedste sammenfatning af data om den tidlige fase. Om dimensioneringen af slotskirkens arkader, se Hugo Johannsen m. fl. „Frederiksborg Slotskir-

effer forestillende antikke guder og helte blev fragtet fra Amsterdam til Danmark. Jævnside Adriaen de Vries' samtidigt opstillede Neptun springvand er der tale om det i international sammenhæng kunsthistorisk vigtigste bidrag til slottets ydre udsmykning.

Derfor er spørgsmålet om galleriets rette restaurering af største betydning. Slotsbranden i 1859 samt talrige tidlige og senere restaureringer har grundlæggende forkludret den orden og logik, der oprindeligt var at finde såvel i galleriets helhed som i relationen mellem dets enkelte led. Nu er chancen der for at gengive galleriet en form, der kommer så tæt som muligt på det oprindelige. Men der er ikke enighed om galleriets oprindelige skulpturudsmykning. Faktisk står to tolkninger stejlt over for hinanden, hvilket kan få alvorlige konsekvenser for restaureringens videre forløb. For hvilken tolkning skal man i denne situation vælge?

Frederiksborgmuseet har som forberedelse til selve restaureringen nedsat en arbejdsgruppe med deltagelse af museets forskningschef, ph.d. Thomas Lyngby, og den projektansatte ph.d. Christina Lysbjerg Mogensen. Lyngby har i *Carlsbergfondets Årsskrift 2018* skitseret, hvad der grundlæggende synes at være museets tolkning.³ Tolkningen baserer sig i alt væsentligt på slotsforvalter Bergs *Beschreibung* fra 1646 og Lauritz de Thurahs skildring af galleriet, som det fremstod i Christian 6.s første år (fig. 1).⁴ Denne tolkning er i tidsskriftet *Kulturstudier 2018* blevet udbygget af Mogensen, der med nybrydende inddragelse af ældre bygningsregnskaber samt visuelt materiale fra museets gemmer har ført historien om marmorgalleriets udsmykning helt op til branden i 1859 og kammerherre Meldahls efterfølgende restaurering.⁵

Mogensen deler Lyngbys antagelse, at det oprindelige projekt, så-

ke“, *Danmarks Kirker, Frederiksborg Amt*, 3, København 1970, s. 1722; ligheden med marmorgalleriet synes ikke tidligere bemærket.

³ Thomas Lyngby: „Antikkens guder og helte på Frederiksborg“, i Camilla Plesner Horster & Lærke Maria Andersen Funder (red.): *Antikkens veje til renaissance Danmark*, Aarhus 2017, s. 153-179; Thomas Lyngby: „Marmorgalleriet på Frederiksborg Slot“, *Carlsbergfondets Årsskrift*, Kbh. 2018, s. 160-167.

⁴ Johan Adam Berg: *Kurtze und eigentliche Beschreibung des fürtrefflichen und weitberühmten Königlichen Hauses Friederichsburg*, Kbh. 1646. Lauritz de Thurah: *Den Danske Vitruvius*, ii, Kbh. 1749.

⁵ Christina Lysbjerg Mogensen: „Marmorgalleriets ikonografi – oprindelse og restaureringer“, *Kulturstudier*, 9:2 (2018), s. 34-64. Christina Lysbjerg Mogensen, ”Mellem arkivalier og skulpturfragmenter: restaureringen af Marmorgalleriet på Frederiksborg Slot”, *Carlsbergfondets Årsskrift 2019*, s. 148-53 er i alt væsentligt et forkortet sammendrag af artiklen fra 2018, uden opdatering i forhold til den (ikke citerede) argumentation i Kragelund 2019 (note 7). Der henvises i det følgende kun til Mogensens mere detaljerede bidrag 2018.

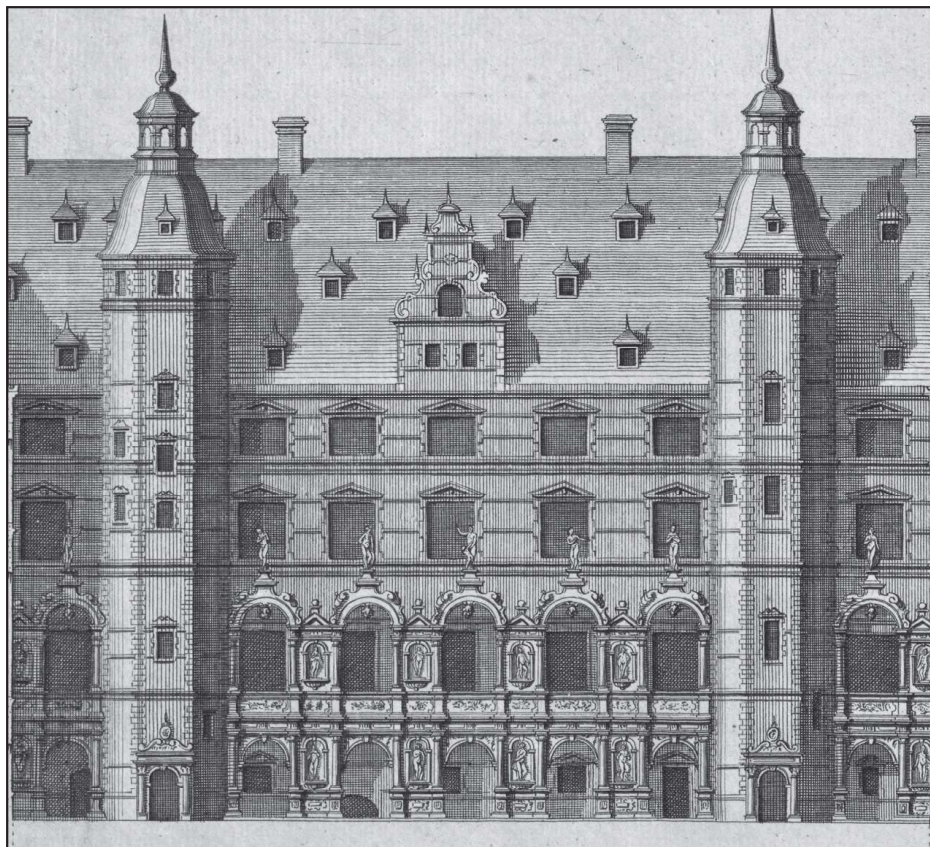

Fig 1. Marmorgalleriet på Frederiksborg som gengivet i Lauritz de Thurah: *Den Danske Vitruvius, bd. II, Kbh. 1749, pl. vi (udsnit)*. Det Kgl. Bibliotek, Danmarks Kunstbibliotek.

dan som det blev skitseret af Steenwinckel den Yngre og hans hollandske forbindelser, aldrig blev fuldført. Denne opfattelse blev først formuleret i 1972 af en af koryfæerne i udforskningen af Frederiksborgs ikonografi, den længst afdøde kunsthistoriker Meir Stein (1920-95).⁶

Men er denne opfattelse rigtig? Nærværende artikels forfatter er med støtte i Francis Becketts (1868-1943) grundlæggende afhandling fra 1914 om slottets historie kommet frem til en noget anden opfattelse og skal i det følgende prøve at eftervise, at de dansk-hollandske kilder fra 1620'erne og frem giver et troværdigt billede af galleriets oprindelige udseende. Det skal samtidig afdækkes, hvordan den af Lyngby og Mogensen fremførte tolkning dels ignorerer, dels misforstår dis-

⁶ Meir Stein: „The Iconography of the Marble Gallery at Frederiksborg Palace“, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 35 1972, s. 284-293 (genudgivet på dansk i Meir Stein: *Christian den Fjerdes billedverden*, Kbh. 1987, s. 109-121).

se tidlige kilder, såvel med hensyn til deres troværdighed som med hensyn til deres konkrete vidnesbyrd om projektets helhed og detaljer.

Artiklen bygger på to af mine tidligere arbejder om slottet, som i modsætning til Lyngby og Mogensen netop har fokus på disse samtidige kilder. På opfordring af Frederiksborgmuseets tidligere forskningchef, Steffen Heiberg, bidrog jeg i 2006 til antologien *Christian 4. og Frederiksborg* med en analyse af marmorgalleriets oprindelige ikonografi, som i udvidet form og med bred inddragelse af slottets bygningshistorie samt en nytolkning af ridebaneanlægget nu indgår i en engelsk monografi udgivet i 2019. Som noget nyt afdækker bogen fra 2019, hvilken betydning Christian 4.s udlandsrejser fik for udsmykningen og udbygningen af slottet i årene mellem 1606 og 1622.⁷

Min bog fra 2019 udkom umiddelbart efter, at Mogensen i *Kulturstudier* publicerede sin gennemgang af bygningsregnskaber og ikonografi, så der var desværre ingen mulighed for at inddrage og evaluere disse nye resultater. Behovet for en grundig stillingtagen er herved blevet påtrængende. I 400-året for galleriets påbegyndelse er det overraskende nok første gang, der her i det følgende kan fremlægges en samlet, systematisk og detaljeret analyse af pragtgalleriets oprindelige relief- og skulpturudsmykning, herunder også en stillingtagen til det nye materiale, Mogensen har fremdraget.

De tolv statuer i galleriets nicher

På en række punkter er der generel enighed. Det gælder f.eks. spørgsmålet om den oprindelige placering af de tolv guder og heroer, som Steenwinckel lod opsætte i galleriets nicher, seks foruden og seks foroven. Her er kilderne stort set entydige, helt tilbage til Bergs *Beschreibung* fra 1646. Det er først med Meldahls restaurering, at den oprindelige orden i opstillingen fuldstændig brydes – men forhåbentlig vil den planlagte restaurering her bringe alt tilbage på sin rette plads.

Disse tolv statuer er i en vis forstand en gentagelse af terrassefløjens panoramiske, godt 40 meter brede, skulpturudsmykkede loggia, som skiller forgården med fontænen fra den indre slotsgård, hvis sydfacade er udsmykket med tolv guder og heroer. På terrassefløjen grupperer de mytologiske par sig symmetrisk omkring symmetriaksen med den centrale slotsport. De fineste, „kongelige“ guder står inderst, på

⁷ Patrick Kragelund: „Olympens guder“, i Steffen Heiberg (red.): *Christian 4. og Frederiksborg*, Kbh. 2006, s. 43-61; Patrick Kragelund: *A Stage for the King. The Travels of Christian IV of Denmark and the Building of Frederiksborg Castle*, Kbh. 2019; Patrick Kragelund: „Tradition, Ceremony and Innovation. The King's Travels and the Building of Frederiksborg and Rosenborg“, i Steffen Heiberg, Juliette Roding, Poul Holstein & Rolof Höwel tot Westerfløier (red.): *Christian IV and the Crisis of the Danish Monarchy*, Amsterdam 2020.

hver side af slotsporten, som øverst har de kongelige våbenskjolde prominent placeret. Skulpturerne accentuerer således arkitekturens fremhævelse af symmetriaksen.

På galleriet på Kongefløjen tilføjer skulpturensemblet ligeledes det hele et særligt arkitektonisk eftertryk.⁸ Igen fremhæves symmetriaksen, med de „kongelige“ guder grupperet forneden omkring det, der i dag er hovedindgangen. Oprindeligt var her ingen indgang, et asymmetrisk forhold, som det givet har været et af galleriets hovedformål at tilsløre. Faktisk overtog Steenwinckel en påfaldende gammeldags, irregulær kongefløjsfacade, helt uden den type monumental fremhævelse af facadens midterparti, som i det store udland allerede var *de rigueur*. I årene fra 1618 og frem lykkedes det ham med inspiration fra Frankrig og England at „kamouflere“ denne asymmetri ved at give facaden et nyt centralaksialt midterparti med udpræget barokke accenter. At denne nye facade var ren facade uden en korresponderende central indgang kunne Steenwinckel ikke ændre. En sådan central indgang ville have krævet en indre trappe, men den slags blev i Danmark først indført i 1670'erne (Charlottenborgs „Italienske Trappe“), så Frederiksborgs moderne hovedindgang er en anakronisme (komplet med stilsikkert udskåret egetræsdør) introduceret af Ferdinand Meldahl (1827-1908) efter branden i 1859.⁹

Jævnside med det rent æstetiske skulle Steenwinckels galleri også anskueliggøre, at Kongefløjen faktisk havde to separate hovedindgange, som i lighed med f.eks. den kurfyrstelige residens i Dresden var placeret i slotsgårdens to hjørnetrappetårne. Her var oprindeligt de eneste adgangsveje op til Kongefløjens øvre etager. Til dette formål brugte Steenwinckel bl.a. dispositionen af galleriets statuer, som har den pointe, at der omkring det venstre trappetårn skabes en mandlig overvægt og omkring det højre en kvindelig. Af den simple grund, at det venstre tårn var kongens, mens det højre var dronningens, en opdeling i to livssfærer, der allerede er markeret med våbenskjoldene over porten til indgangen til den indre slotsgård: kongens til venstre, dronningens til højre. Udsmykningen af det ydre spejler altså den indre rumfordeling i Kongefløjens hovedetage med kongens gemakker i den venstre halvdel, dronningens i den højre.¹⁰

⁸ Kragelund 2019, s. 32-107. For de tolv statuers traditionelle fordeling, se Kragelund 2019, s. 82; Lyngby og Mogensen erstatter to af Bergs og Thurahs identifikationer med nye, måske med rette: se n. 58.

⁹ På Frederiksborgmuseets video om slottets bygningshistorie er Kongefløjen fra 1606 udstyret med en monumental midterindgang i stueetagen og en centralt placeret vinduesportal på 1. sal, men dette er anakronistisk. Disse centrale facadekomponenter er opfundet af Meldahl efter 1859; Kragelund 2019, s. 62-85.

¹⁰ Mands- og kvindeside accentueret af skulpturerne: Kragelund 2006, s. 54;